

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
Навчально-науковий інститут психології та соціальних наук
Кафедра психології

Лозицька Наталія Миколаївна
(прізвище, ім'я, по батькові студента в називному відмінку)

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня бакалавра

на тему: **«Психологічна підтримка дітей-сиріт під час
адаптації до прийомної сім'ї»**

Група ТУбз-4-22 Б1ПС (4,0 здс)
Спеціальність: 053 «Психологія»

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

*Дипломна робота містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело*

(підпис)

Лозицька Н. М.
(прізвище та ініціали)

Науковий керівник

кандидат психологічних наук, доц. _____
(посада, науковий ступінь, вчене звання) (підпис)

Назаренко І. Є.
(прізвище та ініціали)

Допущено до захисту перед ЕК

Завідувач кафедри

(посада, науковий ступінь,
вчене звання)

(підпис)

(прізвище та ініціали)

Київ 2026 р.

АНОТАЦІЯ

Лозицька Наталія Миколаївна. «Психологічна підтримка дітей-сиріт під час адаптації до прийомної сім'ї» – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» – Міжрегіональна Академія управління персоналом. – Київ, 2026.

Актуальність дослідження зумовлена зростанням кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які влаштовуються до прийомних сімей. Перехід дитини з інституційного закладу або кризового сімейного середовища до нової родинної системи супроводжується значними психологічними труднощами: порушенням емоційної прив'язаності, страхом відторгнення, підвищеною тривожністю, проблемами поведінки та довіри до дорослих. У таких умовах психологічна підтримка виступає ключовим чинником успішної адаптації дитини, формування відчуття безпеки та стабільності, а також запобігання повторній травматизації.

Особливої значущості проблема психологічної підтримки дітей-сиріт набуває в контексті сучасних соціальних викликів, зокрема реформування системи опіки та орієнтації на сімейні форми виховання. Ефективна адаптація дитини до прийомної сім'ї залежить не лише від готовності батьків, а й від професійного психологічного супроводу, спрямованого на врахування індивідуального досвіду втрати, травми та особливостей розвитку дитини. Тому дослідження змісту, форм і методів психологічної підтримки дітей-сиріт у процесі адаптації до прийомної сім'ї є надзвичайно актуальним і має важливе практичне значення для психологів, соціальних педагогів та фахівців системи захисту прав дитини.

Мета роботи полягає в розробці теоретико-методичних положень щодо покращення психологічної підтримки дітей-сиріт під час адаптації до прийомної сім'ї.

У роботі були використані такі **методи дослідження** як спеціальні та загальнонаукові методи пізнання, а саме: методи синтезу і аналізу, спостереження та прогнозування, експертних оцінок, статистичних порівнянь та системного узагальнення, системного аналізу.

Ключові слова: діти-сироти, прийомна сім'я, психологічна підтримка, адаптація, ефективність, дослідження.

ANNOTATION

Natalia Lozytska. «Psychological support for orphaned children during adaptation to foster families». – It's Manuscript.

Qualified work in obtaining the educational qualification of «bachelor's» – Interregional Academy of Personnel Management. – Kyiv, 2026.

The urgency of the research topic is due to the growing number of orphans and children deprived of parental care who are placed in foster families. The transition of a child from an institutional setting or a crisis family environment to a new family system is accompanied by significant psychological difficulties: emotional attachment disorders, fear of rejection, increased anxiety, behavioural problems and trust issues with adults. In such conditions, psychological support is a key factor in the successful adaptation of the child, the formation of a sense of security and stability, and the prevention of re-traumatisation.

The issue of psychological support for orphans is particularly important in the context of contemporary social challenges, in particular the reform of the care system and the focus on family-based forms of upbringing. The effective adaptation of a child to a foster family depends not only on the readiness of the parents, but also on professional psychological support aimed at taking into account the individual experience of loss, trauma and the characteristics of the child's development. Therefore, research into the content, forms and methods of psychological support for orphaned children in the process of adaptation to a foster family is extremely relevant and has important practical significance for psychologists, social educators and specialists in the child protection system.

The purpose of the work is to develop theoretical and methodological provisions for improving psychological support for orphaned children during their adaptation to a foster family.

In this work, the following **methods of research** were used: as special and general scientific methods of cognition, namely: methods of synthesis and analysis, observation and forecasting, expert evaluations, statistical comparisons and system generalization.

Key words: *orphaned children, foster family, psychological support, adaptation, effectiveness, research.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ-СИРІТ ПІД ЧАС АДАПТАЦІЇ ДО ПРИЙОМНОЇ СІМ'Ї.....	8
1.1. Прийомна сім'я як одна з моделей вирішення проблеми сирітства в Україні.....	8
1.2. Психологічна адаптація дітей-сиріт у прийомній сім'ї: проблеми, умови та етапи.....	16
1.3. Фактори, що впливають на успішність психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомних сім'ях.....	26
Висновки до розділу 1.....	30
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРІТ У ПРИЙОМНИХ СІМ'ЯХ.....	32
2.1. Процедура та методи дослідження.....	32
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.....	40
Висновки до розділу 2.....	60
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ПОКРАЩЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ-СИРІТ ПІД ЧАС АДАПТАЦІЇ ДО ПРИЙОМНОЇ СІМ'Ї.....	63
3.1. Практичні рекомендації щодо роботи з дезадаптацією дітей-сиріт.....	63
3.2. Організація роботи з розвитку соціально-психологічної адаптації батьків і дітей у прийомній сім'ї на базі Київського міського центру соціальної підтримки дітей та сімей.....	67
3.3. Оцінка ефективності запропонованих заходів.....	72
Висновки до розділу 3.....	76
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	85
ДОДАТКИ.....	93

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Актуальність дослідження зумовлена зростанням кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які влаштовуються до прийомних сімей. Перехід дитини з інституційного закладу або кризового сімейного середовища до нової родинної системи супроводжується значними психологічними труднощами: порушенням емоційної прив'язаності, страхом відторгнення, підвищеною тривожністю, проблемами поведінки та довіри до дорослих. У таких умовах психологічна підтримка виступає ключовим чинником успішної адаптації дитини, формування відчуття безпеки та стабільності, а також запобігання повторній травматизації.

Особливої значущості проблема психологічної підтримки дітей-сиріт набуває в контексті сучасних соціальних викликів, зокрема реформування системи опіки та орієнтації на сімейні форми виховання. Ефективна адаптація дитини до прийомної сім'ї залежить не лише від готовності батьків, а й від професійного психологічного супроводу, спрямованого на врахування індивідуального досвіду втрати, травми та особливостей розвитку дитини. Тому дослідження змісту, форм і методів психологічної підтримки дітей-сиріт у процесі адаптації до прийомної сім'ї є надзвичайно актуальним і має важливе практичне значення для психологів, соціальних педагогів та фахівців системи захисту прав дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних наукових та навчально-методичних джерелах проблема психологічної підтримки дітей-сиріт у процесі їх адаптації до прийомної сім'ї розглядається достатньо ґрунтовно. Різні аспекти цієї проблематики знайшли відображення у працях українських науковців і практиків у галузі психології та соціальної педагогіки, зокрема В. Бондаровської, І. Зверєвої, А. Капської, О. Кочубейник, Н. Максимової, Л. Міщик, С. Омельченко, Т. Піроженко, Л. Шнейдер, О. Яременко та інших. У їхніх дослідженнях висвітлюються

питання емоційної прив'язаності, психологічних наслідків сирітства, особливостей адаптації дитини до сімейного середовища та необхідності професійного психологічного супроводу прийомних сімей.

Водночас, попри значну кількість наукових розвідок, присвячених психологічній підтримці дітей-сиріт у період адаптації до прийомної сім'ї, низка теоретичних і практичних аспектів залишається недостатньо опрацьованою. Зокрема, потребують подальшого вивчення індивідуалізовані підходи до надання психологічної допомоги з урахуванням травматичного досвіду дитини та етапів її входження в нову сімейну систему. Саме це зумовило актуальність і вибір теми даного дослідження.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є розробка теоретико-методичних положень щодо покращення психологічної підтримки дітей-сиріт під час адаптації до прийомної сім'ї.

Для досягнення визначеної мети необхідно виконати наступні завдання:

- розглянути прийомну сім'ю як одну із моделей вирішення проблеми сирітства в Україні;
- з'ясувати проблеми, умови та етапи психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомній сім'ї;
- визначити фактори, що впливають на успішність психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомних сім'ях;
- дослідити особливості психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомних сім'ях на базі Київського міського центру соціальної підтримки дітей та сімей;
- надати практичні рекомендації щодо роботи з дезадаптацією дітей-сиріт;
- запропонувати програму розвитку соціально-психологічної адаптації батьків і дітей у прийомній сім'ї на базі Київського міського центру соціальної підтримки дітей та сімей;
- оцінити ефективність запропонованих заходів.

Об'єктом дослідження є психологічна підтримка дітей-сиріт під час адаптації до прийомної сім'ї.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методичних і практичних положень, пов'язаних із психологічною підтримкою дітей-сиріт під час адаптації до прийомної сім'ї.

Методи дослідження. У межах даного дослідження використано сукупність наукових методів, що забезпечують комплексний підхід до вивчення проблеми. Для систематизації, узагальнення та уточнення понятійно-категоріального апарату з питань психологічної підтримки дітей-сиріт у процесі адаптації до прийомної сім'ї було застосовано методи абстрагування, системного аналізу та порівняльного аналізу.

Емпіричне вивчення особливостей психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомних сім'ях здійснювалося з використанням методів аналізу, синтезу, аналогії та функціонального підходу. Розробка практичних рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності психологічної підтримки дітей-сиріт у період їх адаптації до прийомної сім'ї, проводилася із залученням аналітичного та табличного методів. Для наочного подання, впорядкування й оформлення результатів дослідження застосовано графічні методи, що передбачали відображення даних у формі таблиць, схем і діаграм.

Структура та обсяг роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Перелік використаних джерел налічує 65 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ-СИРІТ ПІД ЧАС АДАПТАЦІЇ ДО ПРИЙОМНОЇ СІМ'Ї

1.1. Прийомна сім'я як одна з моделей вирішення проблеми сирітства в Україні

За інформацією Міністерства соціальної політики України, станом на 2025 рік в країні налічується близько 69 тисяч офіційно визнаних дітей-сиріт, які потребують створення сприятливого середовища для повноцінного розвитку. Такі умови мають мінімізувати негативні наслідки соціально-психологічного явища сирітства, одним із проявів якого є психічна депривація [18, с. 10–15].

Протягом останнього десятиліття держава намагається реагувати на зростання кількості дітей-сиріт, зосереджуючи зусилля переважно на розвитку трьох основних форм опіки та піклування, а саме:

- опікунства;
- усиновлення;
- інституційного виховання в сирітських закладах.

При цьому саме інституційна модель і надалі залишається найбільш поширеною.

Прийомна сім'я як форма влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, зазнала значних змін у середині XX століття. Після Другої світової війни в СРСР вона була частково витіснена іншими формами, а вже у 1960-х роках основний акцент було зроблено на розвиток дитячих будинків та шкіл-інтернатів.

Натомість у країнах Західної Європи та США в цей період простежувалася протилежна тенденція: відбувалося масове скорочення сирітських установ і перехід до сімейних форм виховання дітей-сиріт, які

визнавалися більш сприятливими для психічного розвитку дитини та водночас економічно доцільними для держави [42, с. 118–119].

Тривала дискусія між прихильниками інституційного виховання та тими, хто відстоює право дитини на життя в сім'ї, з її суперечностями, аргументами та контраргументами, не втрачає актуальності й сьогодні. Найяскравіше ці протилежні позиції були висловлені у поглядах Р. Рідера та С. Ленгера [18, с. 5–10]. Так, Р. Рідер наголошував: «Дитячі притулки мають повністю припинити існування як постійне місце проживання дітей-сиріт». Натомість С. Ленгер застерігав: «Сім'я не є універсальним засобом вирішення всіх соціальних проблем, і не варто представляти її як панацею соціальної роботи».

А. Кадушин, здійснивши ґрунтовний аналіз порівняльних досліджень розвитку дітей у сирітських закладах і прийомних сім'ях, дійшов висновку про майже повну однаковість науковців: перебування в прийомній сім'ї забезпечує значно кращі результати розвитку дитини за всіма основними напрямками порівняно з інституційним вихованням [17, с. 7–8].

Попри наявність багатовікових традицій організації прийомних сімей, у нашій країні ця проблема й досі залишається недостатньо дослідженою та маловідомою.

Аналіз міжнародного й національного досвіду підтримки дітей-сиріт дозволяє виокремити два ключові підходи: утримання дітей у спеціалізованих закладах та їх влаштування в прийомні сім'ї.

На сьогодні для України найбільш поширеним залишається саме інституційний спосіб виховання. Водночас міжнародна статистика свідчить, що близько третини всіх дітей-сиріт, які виховуються в сирітських установах у світі, припадає саме на Україну.

У світовій практиці опіки та піклування над дітьми, які потребують державного захисту, домінує модель влаштування до прийомних сімей.

Прийомна сім'я належить до однієї з трьох форм професійного сімейного виховання, за якої один або обидва батьки отримують статус

опікунів дитини до досягнення нею повноліття. При цьому між ними не виникають аліментні зобов'язання, а держава забезпечує фінансову підтримку на утримання дитини та оплату праці за її виховання. За своєю суттю прийомна сім'я є спрощеною та менш масштабною формою сімейного дитячого будинку як за кількістю дітей, так і за рівнем матеріального забезпечення.

Сучасний розвиток прийомних сімей здебільшого спирається на два джерела: практику функціонування *foster family* у Великобританії та США, а також власний історичний досвід, який неодноразово переривався через домінування ідеї державного виховання дітей, позбавлених сімейного піклування. Водночас у складні історичні періоди — під час НЕПу, Великої Вітчизняної війни, перебудови — ця форма знову відроджувалася.

Дослідження історії становлення прийомних сімей у міжнародному контексті засвідчило, що наприкінці XIX століття у США та низці країн Західної Європи розпочався процес реформування системи громадського виховання. Він передбачав відмову від великих інтернатних установ і створення невеликих закладів, наближених до умов приватного будинку, з метою формування більш «домашньої» та психологічно комфортної атмосфери для дітей.

У результаті аналізу еволюції системи громадського виховання Р. Віттейкер виокремив чотири ключові етапи її розвитку [66, с. 48–49].

Перший етап характеризується періодом фізичного відокремлення, метою якого було вилучення так званих «ефективних» (соціально збережених) дітей-сиріт із дискримінаційного середовища благодійних притулків, робітних домів, в'язниць та подібних закладів, а також створення спеціалізованих установ, орієнтованих виключно на цю категорію дітей.

Другий етап пов'язаний із переходом від великих за масштабами установ до менших за розміром форм організації, що зумовило появу будинків сімейного типу. У таких закладах персонал фактично виконував функції прийомних батьків. Так звані «котеджі», хоч і залишалися досить

великими за сучасними мірками, намагалися відтворити атмосферу сімейного середовища.

На третьому етапі, починаючи з початку XX століття, а особливо після завершення Другої світової війни, активного розвитку набуває інститут прийомної сім'ї (foster family). Він передбачає проживання дітей-сиріт безпосередньо в сімейному середовищі та покладання на прийомних батьків відповідальності за догляд і виховання дитини протягом періоду фостерингу.

Четвертий етап відображає спроби впровадження замісної сімейної опіки на території колишнього соціалістичного табору. Водночас характерною особливістю цієї моделі стала орієнтація на виховання значних груп дітей-сиріт у формах «групового опікунства», «дитячих селищ», «дитячих містечок» та «дитячих будинків квартирного типу» [26, с. 268–276].

Дослідження історії становлення прийомної сім'ї в Україні засвідчило, що перша офіційна згадка про необхідність її запровадження датується серединою XIX століття, коли Україна входила до складу Російської імперії. Зокрема, після ухвалення Положення 1843 року за ініціативи княгині Софії Розумовської-Григорович було створено першу прийомну сім'ю для дітей-сиріт. Цей випадок став важливим прецедентом і основою для подальшого розвитку сімейних форм виховання, хоча їх системне впровадження відбулося значно пізніше — вже в радянський період [17, с. 40–42]. Водночас зазначені заходи не вирішили повною мірою проблеми піклування про дітей-сиріт, у зв'язку з чим за підтримки приватної благодійності почали відкриватися установи громадського виховання під іншими назвами — «притулки», «ясла».

Після Жовтневої революції 1917 року всі діти були оголошені державною відповідальністю, а система виховання набула уніфікованого характеру [18, с. 28–29]. Нові соціально-економічні умови зумовили необхідність створення нових типів сирітських закладів, зокрема дитячих будинків, дитячих містечок і сіл. Водночас у період НЕПу, у 1924 році, було зроблено чергову спробу запровадження інституту прийомних сімей, який

функціонував до 1930 року. У цей період спостерігалася тенденція до зменшення кількості дитячих будинків.

Разом із тим розвиток системи прийомних сімей не виправдав очікувань, оскільки процес надання пілг родинам, які брали дітей-сиріт на виховання, супроводжувався значними бюрократичними труднощами. Паралельно активного поширення набуває педагогічний досвід А. С. Макаренка, у межах якого ідеологічно підкреслювалася провідна роль колективу у формуванні особистості дитини.

Можна припустити, що успішність виховної системи А. С. Макаренка, яка сформувалася в умовах колонії для неповнолітніх правопорушників і згодом була перенесена на практику виховання радянських дітей-сиріт, зокрема дітей з особливими освітніми потребами, сприяла формуванню переконання серед управлінців і фахівців у перевагах дитячого будинку як основної моделі виховання. У результаті вже до середини 1930-х років дитячий будинок був визнаний найбільш оптимальним типом виховно-освітнього закладу, що, на думку тогочасної ідеології, найбільше відповідав завданням виховання дітей-сиріт.

У період Другої світової війни інститут прийомної сім'ї знову набув актуальності. Так, уже до 1943 року на виховання в прийомні родини було передано 74 648 дітей-сиріт [15, с. 28–29].

У 1957 році здійснюється одна з перших спроб наукового аналізу феномену прийомної сім'ї. А. І. Довгалецька досліджує мотиви прийняття дітей-сиріт, критерії їх відбору, а також соціальні характеристики прийомних родин. Серед основних мотивів прийому дітей у сім'ю дослідниця виділяє співчуття до постраждалих від війни, прагнення виховати дитину, бажання замінити втрачену власну дитину, нереалізовані батьківські почуття у бездітних сімей, а також намір зберегти пам'ять про близьких, загиблих на фронті. Також були визначені критерії вибору дитини прийомними батьками [43, с. 122–124], зокрема:

- зовнішня або емоційна схожість із втраченими родичами;

- прагнення взяти найслабшу або хвору дитину з метою відновлення її фізичного стану та життєвих сил, сприймаючи це як результат власних зусиль;
- окремі зовнішні риси (приємна зовнішність, вираз очей, усмішка, довірлива поведінка);
- звертання «тато», «мама», що мали особливе значення для людей, які втратили власних дітей або не мали їх.

У своїх дослідженнях А. І. Довгалецька обґрунтовує високу результативність прийомної сім'ї як форми влаштування та виховання дітей-сиріт. Проте вже у 1960-х роках школи-інтернати були проголошені найбільш ефективною моделлю виховання і навчання дітей-сиріт, унаслідок чого інститут прийомної сім'ї майже повністю припинив існування до початку 1990-х років.

У середині 1990-х років в Україні з'являється розчарування у моделі сімейних дитячих будинків, що було зумовлено, по-перше, їхньою економічною неефективністю, а по-друге, невідповідністю очікуваним виховним результатам. Психологічні дослідження Н. П. Іванової, спрямовані на аналіз сформованих моделей взаємин, показали, що сімейні дитячі будинки вирізняються підвищеною ригідністю та конфліктністю порівняно з іншими формами прийомного виховання.

Як альтернатива починає формуватися модель прийомної сім'ї, у межах якої виховання дітей-сиріт визнається професійною діяльністю, а прийомним батькам делегується юридична відповідальність за дитину на період її перебування в сім'ї. Ключовою особливістю цієї моделі стала можливість створення науково обґрунтованої системи відбору та підготовки як дітей-сиріт, так і прийомних батьків до процесу виховання. Це стало можливим завдяки запровадженню комплексного соціально-психологічного, медичного та педагогічного супроводу прийомних сімей.

Функціонування такої системи забезпечує постійну підтримку родин протягом усього періоду перебування дитини в прийомній сім'ї, сприяє

своєчасному вирішенню психологічних, соціальних і педагогічних проблем, що виникають у процесі адаптації та виховання. Фахівці соціального захисту населення (психологи, соціальні педагоги, медичні працівники) мають змогу оперативно реагувати на труднощі внутрішньосімейних взаємин, а також надавати допомогу педагогам закладів освіти, де навчаються прийомні діти.

Водночас впровадження моделі прийомної сім'ї часто стикається з опором з боку громадськості. Частина педагогів, зайнятих у системі інституційного виховання, висловлює сумніви щодо здатності прийомних батьків ставитися до нерідних дітей так само відповідально, як це практикується в країнах Європи та США, вважаючи усиновлення єдиною прийнятною формою. Негативний образ прийомних сімей нерідко підсилюється засобами масової інформації через одностороннє висвітлення окремих конфліктних випадків за відсутності інформації про позитивний досвід. Крім того, прийомні родини часто стикаються з упередженим ставленням з боку оточення, а їхні діти — з тиском у шкільному середовищі.

Разом з тим, на наш погляд, саме прийомна сім'я є найбільш перспективною формою інтеграції дітей-сиріт у суспільство в сучасних умовах та у найближчій перспективі для України. Ми поділяємо позицію провідних вітчизняних науковців і психологів — А. І. Довгалецької, Н. П. Іванової, В. Н. Ослон, А. Б. Холмогорової — щодо того, що виховання дитини, особливо позбавленої батьківської опіки та травмованої негативним сімейним досвідом, є професійно значущою діяльністю, яка потребує належної оплати.

Таким чином, у складних сучасних соціально-економічних умовах прийомна сім'я виступає найбільш ефективною моделлю життєвого влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Вона функціонує як відкрита сімейна система, що передбачає комплексний соціально-психологічний, медичний і педагогічний супровід.

У межах цієї системи здійснюється спеціалізований відбір і підготовка прийомних батьків, розробляються індивідуальні програми соціально-

психологічної адаптації для кожної дитини, а також комплексно вирішуються психологічні, соціальні та педагогічні проблеми, що виникають у процесі її виховання в прийомній сім'ї.

1.2. Психологічна адаптація дітей-сиріт у прийомній сім'ї: проблеми, умови та етапи

З метою наукового обґрунтування результативності моделі прийомної сім'ї В. Н. Ослон та А. Б. Холмогорова здійснили експериментально-психологічне дослідження 40 прийомних сімей, що відрізнялися за статусом і тривалістю перебування в них дітей-сиріт [46, с. 57–70]. У межах дослідження було застосовано комплекс методів, заснованих на системному підході до аналізу сім'ї. Відповідно до цього підходу прийомна сім'я розглядається як цілісна система, яка не зводиться до простої суми її членів, а функціонує за власними закономірностями розвитку та взаємодії, що істотно впливають на кожного з учасників.

Отримані результати засвідчили чітко виражену позитивну динаміку емоційного, когнітивного, соціального та особистісного розвитку всіх без винятку дітей-сиріт після їх влаштування у прийомні сім'ї. Процес адаптації дитини та прийомної сім'ї розглядається як складний і динамічний процес формування нової сімейної системи, що проходить через низку етапів і криз [20, с. 61–74]. Усвідомлення цих закономірностей, а також професійний психологічний супровід на етапах відбору та становлення прийомних сімей дають змогу зменшити кількість відмов, попередити кризові ситуації та забезпечити більш м'яку й ефективну інтеграцію дитини в нове сімейне середовище.

Потрапляючи до прийомної сім'ї, дитина-сирота вибудовує взаємини не лише з прийомними батьками, а й з усією сімейною системою загалом, вступаючи в складні системні процеси. Однією з поширених помилок у практиці соціалізації та психологічного супроводу є зосередження уваги виключно на діаді «дитина – батьки» при ігноруванні ролі прийомної сім'ї як цілісної системи, що має власну структуру, історію, ідеологію, цінності, традиції та усталені патерни взаємодії. Для успішної адаптації дитина

повинна пристосуватися до особливостей функціонування всієї сімейної системи; у протилежному випадку вона ризикує бути не прийнятою нею.

У процесі адаптації прийомна сім'я прагне змінити дитину відповідно до власних норм і вимог, однак сама також зазнає трансформацій. Вона змушена або перебудувати свою структуру та виробити нові стратегії функціонування, або відкинути дитину. У разі успішної інтеграції дитина стає повноцінною частиною прийомної сімейної системи, що свідчить про її адаптацію; за відсутності цього процесу формується стан дезадаптації.

У дослідженні В. Н. Ослон і А. Б. Холмогорової прийомна дитина аналізувалася як з позиції її індивідуальних характеристик, так і в контексті функціонування всієї прийомної сімейної системи. Автори виокремлюють чотири ключові аспекти її функціонування [33, с. 149]: структуру прийомної сім'ї, мікродинаміку, макродинаміку та сімейну ідеологію. Запропонована модель аналізу дозволяє враховувати найбільш значущі чинники під час відбору та супроводу професійних прийомних сімей.

Структура прийомної сім'ї розглядається як квазіпросторовий зріз сімейної системи, який може бути представлений у топографічному вимірі. Основними характеристиками структури є зв'язок і ієрархія. Зв'язок визначається як психологічна дистанція між членами сім'ї, при цьому виділяють дві основні дисфункції: симбіоз (надмірну злитість) і роз'єднаність. Діти-сироти, для яких характерні порушення формування прихильності та базової довіри до світу, часто прагнуть компенсувати потребу в близькості саме в прийомній сім'ї. Однак за умов надмірної злитості членів сімейної системи вона може виявитися нездатною задовольнити цю потребу, що іноді призводить до «витіснення» дитини. Не менш негативний вплив має й роз'єднаність, коли члени сім'ї не володіють досвідом близьких взаємин і самі перебувають у стані емоційної ізоляції.

Ієрархія визначає систему домінування та підпорядкування в сім'ї. Як зазначав М. Боуен, у дисфункціональних прийомних сім'ях влада нерідко зосереджується в руках одного з батьків [5, с. 57–70]. Дитина-сирота,

потрапляючи в таку сім'ю, часто має досвід або жорстко ієрархізованого середовища сирітського закладу, або хаотичних умов асоціальної сім'ї, де світ сприймався як непередбачуваний і нестабільний. Це істотно обмежує можливості прийомної сім'ї щодо компенсації наслідків психічної та соціальної депривації.

Прийомна сім'я функціонує як система, що складається з окремих підсистем, передусім батьківської та дитячої. Між цими підсистемами існують внутрішні кордони, які можуть відрізнятися ступенем жорсткості. Порушення таких кордонів нерідко відбувається внаслідок формування коаліцій між членами різних підсистем. Однією з поширених форм дисфункціональної взаємодії у прийомних сім'ях є тріангуляція, тобто залучення третьої особи з метою врегулювання конфлікту між двома іншими членами сім'ї. Наявність прийомної дитини та її проблемна поведінка інколи використовується подружньою підсистемою як підстава для об'єднання, що може опосередковано закріплювати небажані поведінкові прояви дитини. Водночас прийняття дитини в сім'ю здатне сприяти відновленню чітких меж між батьківською та дитячою підсистемами, що полегшує проходження етапу сепарації для рідних дітей і їх перехід до більш автономного функціонування.

Структура прийомної сім'ї також визначається зовнішніми кордонами, які відображають рівень її відкритості до взаємодії із соціальним середовищем. Надмірна відкритість може призводити до втрати відчуття захищеності та стабільності, тоді як надто закрита система формує страх перед зовнішнім світом, дефіцит комунікативних навичок і підвищену тривожність. На думку В. Н. Ослон та А. Б. Холмогорової, прийомна сім'я має характеризуватися відносно відкритими зовнішніми межами, оскільки її функціонування передбачає можливість приходу й вибуття дітей-сиріт, а також потребу в постійному професійному супроводі. Закритість такої системи знижує її здатність ефективно виконувати професійні виховні

завдання, а розвиток прийомної сім'ї за типом «фортеці» з жорсткими межами розглядається як дисфункціональний варіант.

Інтеграція дитини-сироти як зовнішнього елемента неминує впливає на внутрішню організацію прийомної сім'ї, спричиняючи трансформацію меж між підсистемами, коаліцій, ієрархічних відносин і внутрішньої динаміки. Аналіз мікродинаміки дає змогу оцінити особливості актуального функціонування прийомної сімейної системи. До її складових належать: усталені сімейні ролі, характер обміну інформацією (відкритий, ефективний або дисфункціональний, зокрема за типом «подвійного зв'язку»), розподіл обов'язків між членами сім'ї, процеси метакомунікації, а також використання тріангуляції у вирішенні конфліктів.

Включення дитини-сироти в прийомну сім'ю змінює мікродинамічні характеристики системи, зокрема ролі, міжособистісні відносини та комунікативні патерни. Разом із тим саме особливості мікродинаміки базової прийомної сім'ї значною мірою визначають її адаптаційний потенціал. Чіткий розподіл функцій, узгодженість комунікації та відсутність суперечливих повідомлень сприяють зменшенню когнітивного хаосу, властивого багатьом прийомним дітям. Відкрита циркуляція інформації полегшує розв'язання конфліктів, тоді як домінування критики над підтримкою негативно впливає на процес адаптації. Натомість можливість відкритого обговорення проблем і спільного осмислення подій сприяє формуванню емоційної зрілості, самоповаги, розвитку рефлексивних здібностей, підвищенню довіри до світу та відчуттю його стабільності й передбачуваності.

Макродинаміка прийомної сімейної системи охоплює такі складові:

- Сімейна історія або еволюція: накопичення дисфункціональних патернів у минулому сім'ї, що впливають на стан її членів (М. Боуен).
- Сімейний сценарій: стабільні повторювані патерни мікродинаміки та структури, що передаються між поколіннями.

- Цикли розвитку: етапи життя сім'ї, які ставлять нові завдання та вимагають змін.
- Опір змінам: природна реакція сім'ї на необхідність адаптації до нових обставин.
- Ресурси для змін: сильні сторони сім'ї, які сприяють адаптації, наприклад, відкритість до обговорення проблем, любов та увага до дитини.
- Культурний та історичний контекст: цінності, традиції та культурні впливи, що формують сім'ю.
- Гендерні стереотипи, які можуть впливати на рольові функції членів сім'ї.

Сім'я проходить різні цикли: період залицяння, фаза без дітей, експансія (діти малого віку), стабілізація (зрілість сім'ї), «порожнє гніздо», а також фаза самотності одного з партнерів. Прийом дитини-сироти часто відбувається на етапі первинної адаптації системи.

Сімейна ідеологія включає:

- правила та норми сім'ї;
- очікування та вимоги;
- міфи та легенди;
- прийомні сімейні цінності;
- традиції та ритуали, які підтримують стабільність системи.

Дитина, інтегруючись у сім'ю, стикається з бар'єром правил та норм, що потребує узгодження між прийомною сім'єю та дитиною.

Дослідження В. Н. Ослон та А. Б. Холмогорової показало, що на етапі первинної психологічної адаптації дитина та сім'я переживають кризу, яка у підготовлених сім'ях триває близько двох місяців і проходить менш болісно.

Прийомні сім'ї зазвичай оцінюють поведінку нового члена позитивно, сприймаючи прийомну дитину як загалом нормальну, навіть якщо вона проявляє агресивність, асоціальні тенденції, страхи чи депресію. Основною «проблемною зоною» батьки називають недостатню увагу. Діти, які переходять із дитячого будинку в прийомну сім'ю, переживають значну

кризу та часто чинять опір змінам, які від них вимагає нове середовище. Підготовлені до прийому діти легше адаптуються, хоча їх емоційне благополуччя дещо знижується порівняно з до прийому. Непідготовлені діти відчують сильний стрес, проявляючи відхильну поведінку, зокрема асоціальні вчинки, а також депресивні стани. У таких випадках адаптаційний період може тривати до року і складно переживається всіма членами сім'ї, які часто сприймають дитину як агресора.

Другий етап адаптації, який можна назвати етапом напруженості, проходить по-різному в сім'ях із системою підтримки та без неї. У сім'ях без психосоціального супроводу напруга зростає особливо сильно, зростає кількість звернень за допомогою, виникають випадки крадіжок. Спостерігається закономірність: якщо відносини в сім'ї хороші, крадіжки відбуваються вдома; при емоційній холодності – у школі. Незважаючи на ці труднощі, показники розвитку дітей починають поліпшуватися вже після другого місяця перебування: підвищується інтелектуальний рівень, покращується мова та збільшується словниковий запас, емоційне благополуччя зростає, а рівень депресії знижується.

До восьмого місяця патронажу сім'ї переживають кризу, що триває 1–2 місяці. Вона проявляється зростанням критики до дітей і підвищенням делінквентної поведінки. Прийомні сім'ї відчують втому та роздратування, що можна розглядати як кризу перебудови. Проте емоційне благополуччя дітей залишається стабільно високим. До кінця першого року сім'я стабілізується. У сім'ях без супроводу другий етап напруженості триває довше – від одного до 18 місяців.

Після першого року знижується загальна напруга, з'являються позитивні зміни у взаєминах, продовжується розвиток прийомних дітей. Конфлікти можуть залишатися між прийомними дітьми, які конкурують за місце в сім'ї. Рідні діти відчують провину перед прийомними. Прийомні діти починають ідентифікувати себе як частину сім'ї, формується період «штилю» (11–24 місяці), коли взаємна причетність стає усвідомленою. До

кінця другого року цей період закінчується несподіваним «вибухом», який проявляється у підвищенні рівня незадоволеності у всіх сферах сімейного життя, а прийомні діти знову сприймаються як більш агресивні та асоціальні, рідні – як агресивніші. Цей етап можна назвати етапом розчарування або депресії.

На цьому етапі деякі прийомні сім'ї припиняють своє функціонування як замісні та повертають дітей до установ. Іноді неповнолітні самі відмовляються залишатися в прийомних сім'ях, найчастіше це підлітки віком 13–14 років, які повертаються до дитячого будинку.

Згідно з описом В. Н. Ослон та А. Б. Холмогорової, «вибух» у сім'ї переходить у фазу «депресії», під час якої сім'я усвідомлює труднощі, пов'язані з прийомом дитини. Ця криза ідентичності триває близько шести місяців і завершується глибшим розумінням проблем та відповідальності. Найважче цей етап переживають матері, які виховують прийомних дітей.

Після усвідомлення проблем відбувається прийняття нової сімейної ідентичності – сім'я починає функціонувати як цілісна система. У членів сім'ї поступово збігається сприйняття сімейних ситуацій, оцінки батьками поведінки рідних і прийомних дітей стають подібними, а оцінки емоційного стану та благополуччя дітей – більш узгодженими. Значно зростає задоволеність прийомних дітей своїм положенням у сім'ї, вони стають більш активними, а матері та рідні діти намагаються формувати з ними коаліції. Водночас прийомні діти часто оцінюють ставлення до себе членів сім'ї дещо гірше, ніж воно є насправді.

Протягом першого року після прийому дитини-сироти виділяють такі етапи розвитку прийомної сімейної системи [16, с. 352]:

- «орієнтування» – взаємне знайомство, триває близько двох місяців;
- «напруга» – переважання емоційного дискомфорту, триває від трьох до восьми місяців;
- «відторгнення» – переважання негативного ставлення до прийомних дітей, вісім–десять місяців, або перша криза «системної перебудови».

У наступні 2–3 роки після прийому спостерігаються такі етапи:

- «штиль» – усвідомлення взаємного зв'язку та причетності, 11–24 місяці;
- «депресія» – поступове усвідомлення проблем, пов'язаних із прийомом, 24–30 місяців, або друга криза системної перебудови;
- «прийняття проблем» – усвідомлення нової прийомної сімейної ідентичності та завершення формування нової сімейної системи.

Отже, динаміка розвитку прийомної сім'ї має чіткі психологічні закономірності, включає етапи та кризи. Науково обґрунтована психосоціальна підтримка значно полегшує адаптацію як дитини-сироти, так і самої сім'ї.

Незважаючи на складність процесу формування нової сімейної системи, для дитини це позитивний досвід, що сприяє розвитку її інтелекту, емоційної сфери та соціальної адаптації. Дитина краще навчається, включається в сімейну систему на рівні цінностей і правил, її сприйняття світу стабілізується: вона починає відчувати прийомну сім'ю як власну, займає своє місце в її структурі та поділяє загальні цінності і правила, зменшується відчуття хаотичності.

У емоційній сфері спостерігається підвищення самоповаги та позитивні зміни у вирішенні міжособистісних проблем. У сім'ях із психологічним супроводом зменшується напруженість у відносинах як між рідними та прийомними дітьми, так і з однолітками та дорослими. Це сприяє розвитку довірливих контактів та соціальної відкритості дітей-сиріт.

Депривація ідентичності зменшується, а рівень аутоідентифікації дитини з прийомною сім'єю стає одним із найвищих, лише у матерів він вищий. Прийомні діти відчувають, що сім'я здатна задовольнити їхні потреби в захисті, любові та підтримці, і з часом часто більш прив'язані до прийомної сім'ї, ніж рідні діти.

Зазвичай позитивні зміни відбуваються і у інших членів прийомної сім'ї. Прийом дітей-сиріт дозволяє рідним дітям, попри суперечки та

конкуренцію в дитячій підсистемі, відокремлюватися від сім'ї менш болісно. Порівняння прийомних дітей із власними дітьми дає батькам змогу оцінювати останніх більш позитивно, що сприяє їх розвитку. Мами отримують можливість реалізувати потребу в прихильності у відносинах із прийомними дітьми, що полегшує переживання відокремлення рідних дітей.

Протягом перших двох років після прийому батьки відчують власну значимість у сім'ї та зміцнюють близькість із партнером. Включення нового члена сім'ї також допомагає перервати негативні макродинамічні патерни, які накопичувалися в поколіннях у вигляді девіацій, таких як алкоголізм, наркоманія чи асоціальні дії. За оцінками вчителів та соціальних педагогів, у рідних дітей пубертатного віку практично не спостерігалися ознаки відхиляючої поведінки.

У циклі очікування «порожнього гнізда» в прийомній сім'ї з'являються нові цілі та сенси життя, що підвищує впевненість її членів. Загалом інтеграція дітей-сиріт дозволяє системі функціонувати на більш здоровому рівні. Водночас недостатнє включення сім'ї в систему психосоціального супроводу, особливо у перші два роки, може загострювати емоційні проблеми: знижуються рівень емпатії, взаємної підтримки та почуття психологічної безпеки, погіршуються стосунки з оточенням і встановлюються жорсткі зовнішні кордони. Це може призводити до відмови від дитини та дискредитації самої ідеї прийомної сім'ї.

На думку В. Н. Ослон, існують ключові проблеми прийомної сім'ї, які перешкоджають сприятливій психологічній адаптації дітей-сиріт:

- недостатній захист дітей;
- травма розділення між прийомною та рідною сім'ями;
- втрата важливих зв'язків із рідними батьками при плануванні постійного перебування.

В. Н. Ослон також виділяє фактори, що впливають на успішність адаптації дітей у прийомній сім'ї:

- частота контактів дитини з рідною сім'єю;

- наявність поведінкових проблем у дитини;
- причини, з яких дитина потрапила до прийомної сім'ї (криза рідної сім'ї, психічні проблеми батьків, нехтування потребами дітей, підліткове батьківство тощо).

В. Н. Ослон визначив такі критерії успішного влаштування дітей у прийомну сім'ю: старший вік батьків, наявність іншої дитини, яка старша за прийомну, та загальна зацікавленість усіх членів сім'ї.

Американські дослідники виділяють ключові фактори, що сприяють ефективній психологічній адаптації дітей-сиріт у прийомних сім'ях: перші пологи матері, її досвід спілкування з власними та чужими дітьми, терпиме ставлення батьків до поведінкових труднощів дітей, готовність до співпраці з агентствами опіки та орієнтація сім'ї на тривале перебування дітей.

Н. П. Іванова та О. В. Заводилкіна підкреслюють важливість відповідності рольових очікувань дитини та прийомних батьків, а також вплив життєвого досвіду дитини на її ідентифікацію з новою сім'єю. Автори відзначають позитивну динаміку розвитку взаємин дитини з прийомними батьками, зростання мовних і пізнавальних навичок та формування впевненості й міжособистісних стосунків. За їхніми спостереженнями, до підліткового та юнацького віку розвиток дітей у прийомних сім'ях практично не відрізняється від розвитку дітей у рідних сім'ях.

Отже, подальше дослідження прийомної сім'ї є необхідним для формування науково обґрунтованих критеріїв підбору сімей і рекомендацій щодо ефективної психологічної адаптації дітей-сиріт.

1.3. Фактори, що впливають на успішність психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомних сім'ях

Дослідження соціального анамнезу дітей, які потрапили в прийомні сім'ї, показало, що всі вони виховувалися в дитячих будинках за умов депривації та пережили низку травматичних подій, що вплинули на їхній подальший розвиток і успішність психологічної адаптації в нових сім'ях [41, с. 336].

Порівняльний аналіз показав, що травматичний досвід дітей із сімей з ефективною турботою має ширший вплив на їхній стан (самооцінку) та поведінку (за оцінкою батьків) у прийомних сім'ях порівняно з дітьми з неефективних сімей. Було виділено чотири найбільш значущі показники травматичного досвіду в кровній родині, що тісно корелюють з емоційним станом дитини та її поведінкою у прийомній сім'ї:

1. Постійна зміна батьків – цей фактор має найбільший вплив, переважно на самооцінку дитини. У сприйнятті прийомних батьків він пов'язаний із проявами страхів і депресії. Дитина постійно відчуває загрозу та демонструє зниження емоційного фону у стресових ситуаціях.

2. Бездоглядність – насамперед впливає на сприйняття дитини оточуючими та її поведінку. Найтісніше корелює зі змінною «страхи/депресія» та порушеннями гомеостазу системи «дитина – зовнішнє середовище».

3. Делінквентна поведінка матері – головним чином пов'язана із зовнішньою поведінкою дитини, включаючи страхи, депресію та ухилення від контактів, що фіксують прийомні батьки.

4. Алкоголізм або наркоманія матері – впливає на самооцінку дитини, руйнуючи її афективний зв'язок зі світом і сприяючи розвитку ангедонії (відсутність радості та задоволення від життя, загальна астенизація).

Дослідження також показало, що суїцидальна поведінка батьків впливає на когнітивні переконання дітей щодо власної ефективності. Так,

суїцид батька корелює з негативним настроєм дитини, а суїцид матері – з проблемами уваги, що свідчить про когнітивну дезадаптацію. Іншими словами, використання батьками «недосконалих» стратегій захисту від стресу формує у дітей негативні уявлення про власні можливості та тенденцію уникати непередбачуваних ситуацій.

Особливу увагу привертає показник «перебування в дитячому будинку», який є системоутворюючим. Він включає дисфункції самооцінки типу ангедонії та негативної самооцінки, що охоплюють емоційну та когнітивну сфери. У сприйнятті прийомних батьків цей фактор найтісніше пов'язаний із проявами агресії, а взаємозв'язок з іншими змінними сильніший, ніж у випадку впливу кровної сім'ї. Крім того, життя у дитячому закладі пов'язане із страхами, депресією та соціальними проблемами дітей за оцінкою прийомних батьків.

Прийомна дитина, яка зазнала деприваційного впливу в попередньому житті, приносить у нову сім'ю проблеми, пов'язані з самооцінкою, поведінкою та когнітивними моделями сприйняття себе та оточення, що ускладнює її інтеграцію у сімейну систему.

За спостереженнями В. Н. Ослон, більшість прийомних батьків характеризується гіпостенічним типом реагування: вони схильні до пасивності, сентиментальні, потребують гармонійних стосунків, чутливі та вразливі, прагнуть сублімації чуттєвих потреб у соціалізовану активність, схильні до циклічних перепадів настрою. У близьких стосунках вони демонструють певну залежність і низький рівень насиченості афіліативної потреби.

Батьки ефективних сімей відзначаються більшою здатністю до рефлексії, підвищеною самокритичністю та заниженою самооцінкою. Вони більш тривожні, особливо щодо долі близьких, і намагаються компенсувати це контролем та відданістю сімейним інтересам. Ці батьки відповідальніші, більш емпатійні та схильні до підтримки об'єкта прихильності.

Батьки неефективних сімей демонструють знижену соціальну активність, труднощі в налагодженні нових контактів, ригідність установок і суб'єктивізм. Вони більш сензитивні, орієнтовані на щадний соціальний простір і у стресових ситуаціях частіше ухиляються від контактів та проблем.

Матері прийомних сімей загалом активні, життєрадісні, впевнені у собі та мають високу мотивацію досягнень. Вони схильні до емоційної незрілості, втечі у фантазії, заперечення проблем і швидкого пересичення одноманітністю. У ефективних сім'ях ці риси частково врівноважуються розвиненим самоконтролем, що стримує надмірну активність, нестійкість інтересів і агресивність, і спрямовує активність у соціально прийнятне русло. Такі матері більш віддані сімейним інтересам, соціально поступливі, цілеспрямовані та здатні доводити справу до логічного завершення.

Матері неефективних сімей більш самостійні, менш сентиментальні, стримані у реакціях, індивідуалістичні та менш терпимі у стосунках.

Таким чином, батьки ефективних сімей більш орієнтовані на сім'ю, володіють кращим самоконтролем, відповідальні та терпимі. Вони здатні контейнувати тривогу дітей. Неефективні сім'ї проявляють більший егоцентризм та меншу толерантність у стосунках.

Подружня пара з впевненою, самостійною, стриманою матір'ю та батьком, який відчуває внутрішнє напруження через незадоволені афіліативні потреби і водночас демонструє зовнішню відстороненість, у вихованні рідних дітей була ефективною. Однак включення дітей-сиріт з проблемами адаптації поставило таку сім'ю у ситуацію невдачі: у батьків активізувався патерн ухилення від проблем, у матерів – прагнення змінювати діяльність.

Факт, який заслуговує уваги, полягає в тому, що всі прийомні батьки, незалежно від статі та рівня ефективності замісної турботи, проявляють зниження здорового глузду та недостатню тверезу оцінку життєвих ситуацій. Водночас вони характеризуються високим рівнем інтелекту та креативними здібностями.

Отже, ключовими факторами, що визначають успішність психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомній сім'ї, є:

- травматичні переживання дітей у їхніх рідних сім'ях;
- особистісні характеристики прийомних батьків, які впливають на ефективність виховання та інтеграцію дитини в сімейну систему.

Висновки до розділу 1

1. Прийомна сім'я виступає відкритою сімейною системою для соціально-психолого-медико-педагогічного супроводу. В рамках цього супроводу проводиться спеціалізований відбір сімей, підготовка батьків до прийому дітей-сиріт, а також розробляються індивідуальні програми психологічної адаптації для кожної прийомної дитини. Під час реалізації цих програм вирішуються психологічні, соціальні, педагогічні та інші проблеми, що виникають у процесі прийому та виховання дитини.

2. Умови перебування в сирітських закладах суттєво впливають на психологічну адаптацію дітей у прийомних сім'ях. В таких дітей часто спостерігаються порушення розвитку: сенсорна, когнітивна та емоційна депривація, затримки емоційного, когнітивного і соціального розвитку, підвищена тривожність, занижена самооцінка, а також формування специфічного уявлення про дитячий будинок як про «ми».

3. У процесі психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомній сім'ї виділяють етапи розвитку сімейної системи:

а) Протягом першого року після прийому:

- «Орієнтування» – період взаємного знайомства, триває близько двох місяців;

- «Напруга» – переважає емоційний дискомфорт, від трьох до восьми місяців;

- «Відторгнення» – переважання негативного ставлення до прийомних дітей, від восьми до десяти місяців, що відповідає першій кризі «системної перебудови».

б) Упродовж наступних 2-3 років:

- «Штіль» – усвідомлення взаємного зв'язку та причетності, 11–24 місяці;

- «Депресія» – поступове усвідомлення проблем, пов'язаних із прийомом, 24–30 місяців, або друга криза системної перебудови;

- «Прийняття проблем» – формування нової прийомної сімейної ідентичності та завершення процесу становлення нової сімейної системи.

4. Проблемні зони, які можуть виникати у прийомній сім'ї під час адаптації дітей:

- особливості розвитку та емоційно-особистісне благополуччя рідних дітей у прийомній сім'ї;
- психологічна сумісність або несумісність прийомних дітей з батьками та з рідними дітьми;
- виникнення у батьків почуття провини через відчуття невдач у вихованні;
- право дитини залишити прийомну сім'ю та право батьків відмовитися від дитини у певних ситуаціях;
- включення прийомних дітей у сімейну систему, що потребує перебудови взаємин та зміни соціально-психологічних ролей;
- проблеми у подружніх стосунках.

5. Основні фактори, що впливають на успішність психологічної адаптації дітей-сиріт:

- травматичний досвід дитини у рідній сім'ї;
- особистісні характеристики прийомних батьків та їх вплив на ефективність виховання.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРІТ У ПРИЙОМНИХ СІМ'ЯХ

2.1. Процедура та методи дослідження

Емпірична база дослідження складалася з дітей-сиріт віком 12–13 років, які були передані на виховання в прийомні сім'ї. Усі сім'ї перебувають на обліку та отримують комплексну соціально-психологічну, педагогічну та медичну підтримку в Київському міському центрі соціальної підтримки дітей та сімей. Було обстежено 45 дітей-сиріт цього віку. З них 25 дітей проживають у прийомних сім'ях 1–2 місяці (перша група), а 20 дітей — протягом одного року (друга група).

Більшість обстежених дітей потрапили до дитячих будинків через неналежну поведінку рідних батьків, які вели аморальний спосіб життя, зокрема зловживали алкоголем, наркотиками та проявляли жорстоке поводження з дітьми. Ці сім'ї перебували на обліку в органах соціального захисту, і після численних попереджень батьки були позбавлені батьківських прав, після чого діти були направлені до дитячого будинку.

Інша частина дітей перебувала в дитячому будинку з самого народження, оскільки після народження батьки відмовлялися від них. Деякі діти ставали сиротами у віці 10–13 років, коли родичі відмовлялися взяти на себе опіку.

У рамках дослідження було проведено психодіагностичне обстеження дітей-сиріт із застосуванням таких методик:

- Вивчення процесу психологічної адаптації у дітей-сиріт у прийомній сім'ї — німецький тест сімейної мікродинаміки в адаптації за В. Н. Ослон;
- Діагностика самооцінки — методика Дембо-Рубінштейна;
- Дослідження агресивної поведінки — опитувальник Басса-Даркі;

- Оцінка рівня тривожності — опитувальник Ч. Спілбергера;
- Діагностика емоційних станів — колірний тест М. Люшера;
- Дослідження сімейних відносин — методика «Незакінчені речення» (Сакс, Леві);
- Аналіз сімейних відносин — тест «Будинок – дерево – людина»;
- Оцінка рівня соціальної адаптації та соціалізації — методика Л. Н. Собчик;
- Малюнок сім'ї — методика Р. Жиля;
- Вивчення батьківського ставлення — тест-опитувальник А. Я. Варга та В. В. Століна.

Нижче наводиться коротка характеристика кожної з перелічених методик.

1. Німецький тест сімейної мікродинаміки (В. Н. Ослон)

Тест оцінює сімейну мікродинаміку за 7 стандартними шкалами та 2 контрольними шкалами («соціальна бажаність» і «опір»).

Система підрахунку балів:

- Для негативного полюса:
 1. Безумовно так – 0
 2. Мабуť так – 1
 3. Мабуť ні – 2
 4. Безумовно ні – 3
- Для позитивного полюса:
 5. Безумовно так – 3
 6. Мабуť так – 2
 7. Мабуť ні – 1
 8. Безумовно ні – 0

Особливості підрахунку:

- Кожна стандартна шкала містить 4 питання, тому можливий діапазон значень – від 0 до 12 балів.

- Сумарне значення по всіх 7 стандартних шкалах підраховується як сума балів.

- Контрольні шкали («соціальна бажаність» і «опір») містять по 6 питань, максимальне значення – 18 балів.

- Для спрощення обробки застосовуються шаблони з урахуванням позитивних і негативних полюсів.

- Отримані бали переводяться у Т-значення:

- Менше 50 – проблем немає
- Понад 60 – наявність проблеми

Інтерпретація результатів:

1. Високі значення (понад 60 балів) свідчать про підвищену ймовірність деструктивних процесів у цій сфері сім'ї.

2. Якщо багато членів сім'ї мають високі показники за певною шкалою, це може вказувати на проблеми або підвищені вимоги до сім'ї в цій сфері.

3. Чим вищі показники, тим сильніше проявляються сімейні дисфункції.

4. Значення контрольних шкал (8 та 9) понад 50 можуть ставити під сумнів валідність інших шкал. Якщо більше 60, інтерпретація інших шкал ускладнюється. Можливі два варіанти:

- профіль необхідно знизити;
- профіль потрібно змінити.

2. Методика самооцінки Т.В. Дембо – С.Я. Рубінштейн
Діти оцінювали себе за такими характеристиками: розум, здоров'я, щастя, характер, друзі, воля, здібності, самостійність, сімейні стосунки та майбутнє. Прийомні діти з контрольної групи оцінювали себе в даний момент і як хотіли б бачити себе в майбутньому, інші — у минулому, теперішньому та бажаному майбутньому. Відрізки для оцінки мали довжину 10 см і були розділені на картки, щоб уникнути перенесення оцінок. Після завершення дослідження всі відмічені точки об'єднувалися на одній картці для побудови

профілю інтегральної самооцінки. Пилкоподібний профіль свідчить про нестабільність прояву особистісних рис і взаємин у групі. Така нестабільність може відображати типологічні особливості особистості, темпераменту, характеру чи мотивації, а не є негативною чи позитивною сама по собі. Оцінюється також рівень самооцінки.

3. Методика «Незакінчені речення» (Сакс, Леві)
Методика містить 60 незакінчених речень, поділених на 15 груп, що дозволяють оцінити:

- систему сімейних відносин;
- страхи та побоювання;
- усвідомлення власної провини;
- ставлення до минулого та майбутнього;
- взаємини з батьками, друзями;
- життєві цілі.

Для кожної групи речень визначають характер відносин: позитивний, негативний або нейтральний.

4. Опитувальник Басса-Даркі. Дана методика дозволяє оцінити рівень агресивності у дітей, яка характеризується як кількісно, так і якісно, тобто визначає ступінь прояву агресії від її майже повної відсутності до максимальної вираженості. А. Басе і А. Даркі виділили такі типи агресивних реакцій:

1. Фізична агресія – застосування фізичної сили проти іншої особи.
2. Непряма агресія – прояви агресії, що спрямовані опосередковано або не мають конкретної адреси.
3. Роздратування – готовність проявляти негативні емоції при незначних подразниках (запальність, грубість).
4. Негативізм – опозиційна поведінка від пасивного спротиву до активного порушення правил і норм.
5. Образа – заздрість та ненависть до оточуючих через реальні або уявні події.

6. Підозрілість – ступінь недовіри до людей, переконання, що інші планують шкоду.

7. Вербальна агресія – висловлення негативних почуттів словесно (крик, погрози, прокляття).

8. Почуття провини – переконання у власній вині, відчуття моральних докорів.

Опитувальник містить 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає «так» або «ні», що дозволяє визначити як інтенсивність, так і тип проявів агресії.

5. Опитувальник Ч. Спілбергера. Методика спрямована на одночасне вимірювання двох форм тривожності: особистісної та ситуаційної. Випробуванням пропонується оцінити власні відчуття за запропонованими судженнями. Для оцінки використовується ключ, представлений у посібнику Р.С. Немова. Загальна сума балів за шкалами ділиться на 20, після чого визначається рівень тривожності:

- 3,5–4,0 бали – дуже високий рівень тривожності;
- 3,0–3,4 бали – високий;
- 2,0–2,4 бали – помірний;
- 1,0–1,4 бали – низький.

6. Кольоровий тест М. Люшера. Ця методика використовується для оцінки емоційного стану та міжособистісних відносин підлітків у прийомних сім'ях. Розроблений швейцарським психологом Максом Люшером у 1947 році, тест заснований на гіпотезі про те, що кольори мають різну психологічну значущість для поведінки людини і можуть відображати настрій, функціональний стан та стійкі риси особистості. Вибір кольору демонструє перевагу, байдужість або негативну оцінку, що дозволяє виявити мотиваційні та емоційні особливості.

Основні кольори та їх інтерпретація:

1. Синій – спокій, задоволеність, стабільність.

2. Синьо-зелений – впевненість у собі, наполегливість, інколи впертість.

3. Помаранчево-червоний – сила волі, агресивність, збудження, активність.

4. Світло-жовтий – комунікабельність, активність, експансивність, радість.

Додаткові кольори:

5. Фіолетовий, 6. Коричневий, 7. Чорний, 8. Сірий – відображають негативні емоційні тенденції: тривожність, стрес, страх, засмучення.

Тест дозволяє оперативно визначити найбільш характерні для особистості емоційно-мотиваційні сторони поведінки, що дає змогу оцінити емоційний стан підлітків у прийомних сім'ях та спрямованість їхньої діяльності.

7. Тест «Будинок-Дерево-Людина». Цей тест застосовується для дослідження особистісних характеристик дітей-сиріт, переданих на виховання в прийомні сім'ї.

8. Методика Л.Н. Собчик «Діагностика рівня соціальної адаптації та соціалізації». Мета методики – виявлення особливостей та оцінка рівня соціальної адаптації та соціалізації дитини. Хід дослідження: дітям пропонуються питання, на які вони обирають найбільш прийнятні для себе варіанти відповідей. Критерії оцінювання дозволяють визначити рівень соціальної адаптації та інтеграції в навколишнє середовище.

9. Тест «Малюнок сім'ї» (Р. Жия). Дитині пропонується намалювати свою сім'ю, без обмежень за часом (зазвичай до 35 хвилин). При виконанні завдання в протоколі фіксуються:

- а) послідовність малювання деталей;
- б) паузи понад 15 секунд;
- в) стирання намальованих елементів;
- г) спонтанні коментарі дитини;
- д) емоційні реакції та їхній зв'язок із зображеним змістом.

10. Тест-опитувальник батьківського ставлення (А.Я. Варга, В.В. Столін)

Інструкція. Під час проходження тесту учасники повинні висловити свою згоду або незгоду з кожним твердженням, відзначаючи його відповідно оцінкою «Так» або «Ні».

Питання тесту включають такі твердження:

1. Я завжди відчуваю співчуття до своєї дитини.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати всі думки моєї дитини.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відрізняється від норми.
5. Потрібно якнайдовше оберігати дитину від реальних життєвих труднощів, якщо вони можуть її травмувати.
6. Я відчуваю прихильність до своєї дитини.
7. Хороші батьки оберігають дитину від життєвих проблем.
8. Моя дитина мені часто неприємна.
9. Я завжди намагаюся підтримати свою дитину.
10. Іноді навіть суворе ставлення до дитини приносить їй користь.
11. Я відчуваю роздратування по відношенню до своєї дитини.
12. Моя дитина, на мою думку, нічого не досягне в житті.
13. Мені здається, що інші діти глузують з моєї дитини.
14. Моя дитина часто робить вчинки, які не заслуговують уваги, окрім презирства.
15. Моя дитина дещо незріла для свого віку.
16. Моя дитина поводить себе погано навмисне, щоб мене роздратувати.
17. Моя дитина вбирає в себе все негативне, як «губка».
18. Моя дитина важко піддається навчанню хорошим манерам, навіть за моїх старань.
19. Дитину слід виховувати в жорстких рамках, щоб виростити порядну людину.

20. Мені приємно, коли друзі моєї дитини приходять у наш дім.
21. Я беру активну участь у житті своєї дитини.
22. До моєї дитини «липне» все погане.
23. Моя дитина, на мою думку, не досягне успіху.
24. Коли знайомі обговорюють дітей, мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна чи здібна, як мені хотілося б.
25. Я жалкую про те, що маю дитину.
26. Батьки повинні пристосовуватися до дитини, а не лише вимагати від неї.
27. Моя дитина часто мене дратує.
28. Виховання дитини для мене постійне нервування.
29. Суворі дисципліна в дитинстві формує сильний характер.
30. У моєї дитини більше недоліків, ніж переваг.
31. Я часто захоплююся своєю дитиною.
32. Дитина не повинна тримати секрети від батьків.
33. Я не маю високої думки про здібності своєї дитини і відкрито це показую.
34. Бажано, щоб дитина дружила з тими дітьми, які подобаються батькам.

Обробка результатів. За кожну відповідь «Так» учасник отримує 1 бал, за «Ні» - 0 балів. Високі показники свідчать про добре розвинені типи відносин у сім'ї, тоді як низькі бали вказують на слабший рівень розвитку цих відносин.

Використання цього методу разом із іншими методиками дозволило комплексно оцінити особливості психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомних сім'ях. Результати психодіагностики будуть представлені у наступному розділі роботи.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

З метою дослідження динаміки формування та розвитку прийомної сімейної системи було застосовано німецький тест сімейної динаміки, стандартизований і валідизований кандидатом психологічних наук О. Н. Ослон. У дослідженні взяли участь 45 прийомних дітей віком 12 років, які були передані на виховання до прийомних сімей. Із них 25 дітей на момент обстеження проживали в прийомних сім'ях протягом 1–2 місяців і склали першу групу, тоді як 20 дітей перебували в прийомних сім'ях уже близько одного року та були віднесені до другої групи. Результати проведеного дослідження подано в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Динаміка становлення та розвитку прийомної сімейної системи за німецьким тестом сімейної динаміки

№	Шкали	1 група, в %		2 група, в %	
		Значення нижче 50 балів (немає проблеми)	Значення вище 60 балів (наявність проблеми)	Значення нижче 50 балів (немає проблеми)	Значення вище 60 балів (наявність проблеми)
1	Виконання завдання	4	8	10	0
2	Рольова поведінка	4	12	5	5
3	Комунікація	4	8	10	0
4	Емоційність	4	12	10	5
5	Афективне сприйняття відносин	0	8	5	5
6	Шкала контролю	8	4	10	5
7	Цінності та норми	0	12	10	5
8	Соціальна бажаність	0	8	5	5
9	Опір	0	4	5	0

Відобразимо отримані дані за шкалою наявності проблем у діаграмі (рис. 2.1).

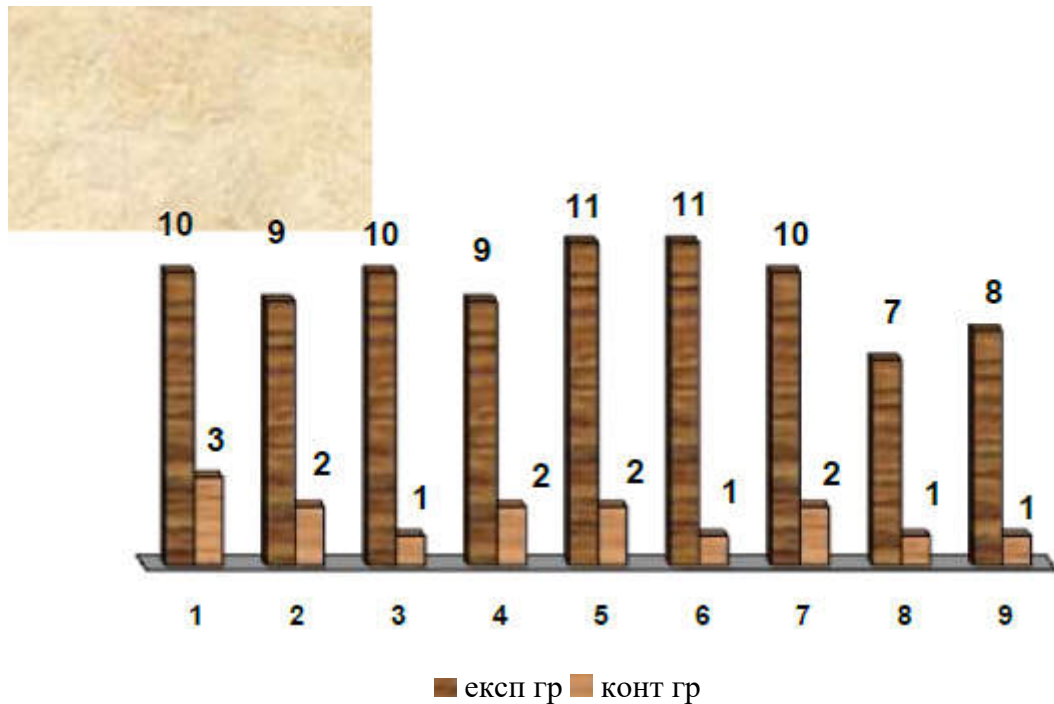

Рис. 2.1. Співвідношення отриманих даних в 1 і 2 групах за параметром «Наявність проблем» німецького тесту сімейної динаміки

За даними, поданими на діаграмі, можна зробити висновок, що за всіма показниками тесту в першій групі фіксується більша кількість сімей з наявними проблемами. Цей факт додатково підтверджується результатами статистичного аналізу, наведеними в таблиці 1.2.

Таблиця 2.2

Результати статистичної обробки даних за німецьким тестом сімейної динаміки - критерій Фішера

Групи	«Є ефект»			«Немає ефекта»			Суми
	Кількість випробовуваних	% частка		Кількість випробовуваних	% частка		
1 група	19	(76%)	А	6	(24%)	Б	25
2 група	6	(30%)	В	14	(70%)	Г	20
Суми	25			20			45

Отримані результати дають підстави зробити висновок, що для 76 % прийомних сімей першої групи притаманна проблемна динаміка розвитку прийомної сімейної системи ($\Phi = 3,16, p < 0,01$), яка проявляється у таких характеристиках:

1. Нездатність гнучко та адекватно реагувати на зміни етапів сімейного життєвого циклу.
2. Труднощі у формулюванні завдань, прийнятті рішень та їх реалізації; навіть незначні стресові ситуації здатні поглиблювати кризові явища.
3. Неефективний розподіл ролей у сім'ї та відсутність узгодженості щодо рольових очікувань між її членами.
4. Непристосованість до нових ролей, що виникають у процесі розвитку сімейної системи.
5. Недостатній рівень інформаційного обміну: взаєморозуміння має опосередкований характер, відсутні умови для прояснення непорозумінь.
6. Взаємодія між членами сім'ї відзначається неадекватним вираженням емоцій та/або їх надмірною чи недостатньою інтенсивністю, що проявляється у пригніченні або перебільшенні почуттів.
7. Низький рівень емпатії між членами родини.
8. Міжособистісні стосунки мають або нарцисичний, або симбіотичний характер, що свідчить про дефіцит автономії чи невпевненість.
9. Форми контролю є неефективними для організації сімейного життя відповідно до соціальних норм: контроль може бути надмірно ригідним і передбачуваним або, навпаки, хаотичним; такі дії мають деструктивний характер і викликають почуття сорому.
10. Контролююча поведінка супроводжується відкритою або прихованою боротьбою за владу.
11. Недостатня узгодженість сімейних норм та ціннісних орієнтацій.
12. Ігровий простір у сім'ї організований неадекватно.

Водночас лише 30 % прийомних сімей другої групи демонструють подібну проблемну динаміку. Для 70 % сімей другої групи характерний більш сприятливий тип розвитку прийомної сімейної системи, який має такі особливості:

1. Гнучкість і здатність адаптуватися до актуальних вимог життя та етапів розвитку сім'ї.
2. Чіткий і узгоджений розподіл ролей, розуміння членами сім'ї своїх функцій та очікувань, готовність приймати й освоювати нові ролі.
3. Ефективна комунікація, що забезпечує достатній обмін інформацією між усіма членами родини.
4. Можливість відкрито обговорювати та вирішувати сумнівні або незрозумілі ситуації.
5. Взаємодія, яка характеризується різноманітністю емоційних проявів за умови їх адекватної інтенсивності.
6. Відповідність емоційних реакцій конкретній ситуації.
7. Взаємна турбота, що сприяє задоволенню емоційних потреб і підтримує формування автономності кожного члена сім'ї.
8. Підтримувальний характер стосунків, які сприяють особистісному зростанню та дорослішанню.
9. Форми контролю, що є гнучкими, передбачуваними та допускають спонтанність, узгоджені з уявленнями всіх членів сім'ї.
10. Контролюючі дії мають конструктивний характер, виконують навчальну функцію та сприяють процесу дорослішання.
11. Узгодженість і конгруентність сімейних цінностей, а також адекватне використання ігрового простору.

Для оцінки рівня агресивності у прийомних дітей було застосовано опитувальник Басса–Даркі. У дослідженні взяли участь 45 прийомних дітей віком 12–13 років, які виховуються в прийомних сім'ях.

Результати, отримані за допомогою опитувальника Басса–Даркі, наведені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Прояв різних форм агресивної поведінки у старших
підлітків за опитувальником Басса - Даркі

№	Форми агресивної поведінки	Кількість підлітків, у %	
		1 група	2 група
1	Фізична агресія	24	10
2	Непряма агресія	8	5
3	Роздратування	4	5
4	Негативізм	0	5
5	Образа	16	5
6	Підозрілість	8	0
7	Вербальна агресія	24	10
8	Почуття провини	12	5
9	Відсутність агресивних форм поведінки	4	55

Представимо співвідношення отриманих результатів за тестом Баса-Даркі в першій і другій групах на діаграмі (рис. 2.2).

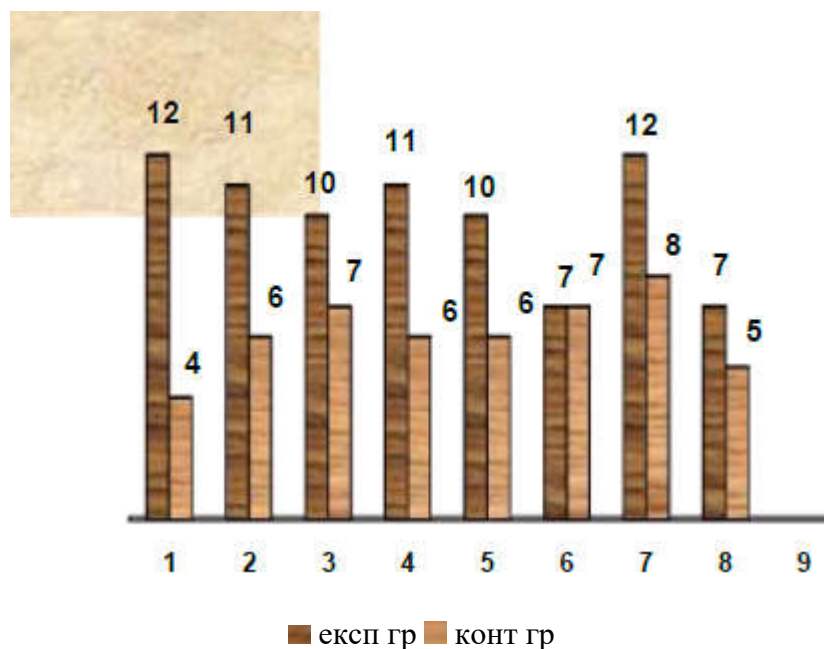

Рис. 2.2. Співвідношення отриманих результатів за тестом Баса-Даркі в першій і другій групах

За підсумками застосування зазначеної методики можна зробити висновок, що в першій групі прийомних дітей частіше фіксуються прояви агресивної поведінки, тоді як у другій групі їх відсутність спостерігається у 55 % обстежених. Отримані результати підтверджуються даними математичної обробки, наведеними в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Результати статистичної обробки даних за опитувальником Басса -
Даркі - критерій Фішера

Групи	«Є ефект»			«Немає ефекта»	Групи		Суми
	Кількість випробовуваних	% частка		Кількість випробовуваних	% частка		
1 група	24	(96%)	А	1	(4%)	Б	25
2 група	9	(45%)	В	11	(55%)	Г	20
Суми	33			12			45

У результаті дослідження, проведеного за допомогою опитувальника Басса–Даркі ($\chi^2=4,18$, $p < 0,01$), спрямованого на вивчення проявів різних форм агресивної поведінки у прийомних дітей, було зроблено такі висновки:

1. У першій групі прийомних дітей домінують різні форми агресивної поведінки, зокрема фізична, непряма та вербальна агресія, роздратування, негативізм, образливість, підозрілість, а також почуття провини. Такі прояви були зафіксовані у 80 % опитаних респондентів, тоді як лише у 20 % прийомних дітей ці форми агресивної поведінки не спостерігалися.

2. У другій групі прийомних дітей було виявлено протилежну тенденцію: у більшості респондентів даної групи різні форми агресивної поведінки були відсутні (52 %), і лише у 48 % опитаних прийомних дітей виявлялися такі прояви агресії, як фізична, непряма та вербальна агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість і почуття провини.

Аналіз отриманих результатів щодо переважання фізичної, непрямой та вербальної агресії, роздратування, негативізму, образливості, підозрілості та почуття провини серед прийомних дітей першої групи дає підстави припустити, що зазначені прояви зумовлені такими особистісними

характеристиками, як підвищений рівень тривожності та неадекватна самооцінка. Наступний параметр висунутої гіпотези — наявність тривожності у дітей, які проживають у прийомних сім'ях протягом 1–2 місяців, — було досліджено за допомогою методики Ч. Спілбергера, результати якої наведено в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Показники особистісної та ситуативної тривожності за методикою
Ч. Спілбергера

№	Показники тривожності	1 група %			2 група %		
		Вис	Сер	Низ	Вис	Сер	Низ
1	Ситуативна тр.	80	12	8	30	55	15
2	Особиста тр.	56	24	20	15	65	20

Відображені на діаграмі дані (рис. 2.3) демонструють, що рівень ситуативної тривожності у дітей першої групи значно вищий, тоді як особистісна тривожність перевищує показник другої групи лише незначно. Це дозволяє зробити висновок, що чинники, які провокують тривожність, мають тимчасовий характер і залежать від конкретної ситуації, тоді як особистісна складова тривожності ще не сформувалася. Таким чином, отримані показники відображають адаптаційний період підлітків у прийомних сім'ях.

Рис. 2.3. Результати виявлення рівня тривожності

Виявлені дані за методикою ситуативної та особистісної тривожності Ч. Спілбергера були проаналізовані статистичним методом, який представлений у таблицях 2.6, 2.7.

Таблиця 2.6

Статистична обробка результатів, отриманих за методикою Ч. Спілбергера - критерій Фішера (ситуативна тривожність)

Групи	«Є ефект»			«Немає ефекта»			Суми
	Кількість випробовуваних	% частка		Кількість випробовуваних	% частка		
1 група	20	(80%)	A	5	(20%)	Б	25
2 група	6	(30%)	B	14	(70%)	Г	20
Суми	26			19			45

Дослідивши за методикою Ч. Спілбергера прояв показників особистісної ($\phi=2,96$, $p<0,01$) та ситуативної ($\Phi=3,48$, $p<0,01$) тривожності у прийомних дітей, можна зробити наступні висновки:

Таблиця 2.7

Статистична обробка результатів, отриманих за методикою Ч. Спілбергера - критерій Фішера (особистісна тривожність)

Групи	«Є ефект»			«Немає ефекта»			Суми
	Кількість випробовуваних	% частка		Кількість випробовуваних	% частка		
1 група	14	(56%)	A	11	(44%)	Б	25
2 група	3	(15%)	B	17	(85%)	Г	20
Суми	17			28			45

1. У першій групі прийомних дітей спостерігався високий рівень як особистісної, так і ситуативної тривожності у 80% респондентів, тоді як лише у 20% дітей цих показників рівень був низьким або помірним.

2. У другій групі спостерігалася протилежна тенденція: низький та помірний рівень особистісної і ситуативної тривожності відзначався у 60% дітей, а високий рівень спостерігався лише у 40% респондентів цієї групи.

Крім того, для вивчення емоційних відчуттів дітей-сиріт, переданих на виховання в прийомні сім'ї, був використаний кольоровий тест М. Люшера. Результати дослідження за цією методикою наведені у таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Прояви емоційних відчуттів дітей-сиріт, переданих на виховання в прийомні сім'ї, за кольоровим тестом М. Люшера (за першим вибором)

№	Прояви емоційних відчуттів дітей-сиріт, переданих на виховання в прийомні сім'ї	Кількість підлітків, у %.	
		1 гр	2 гр
1	Спокій, задоволеність:		
	• синій колір	4	15
2	Почуття впевненості:		
	• синьо-зелений колір	8	15
3	Символізує силу вольового зусилля:		
	• оранжево-червоний колір	4	20
4	Активність, прагнення до спілкування, експансивність, веселість:		
	• світло-жовтий колір	12	15
5	Тривожність, стрес, переживання страху, засмучення:		
	• фіолетовий, коричневий, чорний, сірий кольори	72	35

Проаналізувавши дані кольорового тесту М. Люшера щодо емоційних відчуттів дітей-сиріт, переданих у прийомні сім'ї першої та другої груп, можна сформулювати такі висновки:

1. У 72% дітей із першої групи (які перебувають у прийомних сім'ях 1–2 місяці) домінують емоційні переживання тривожності, стресу, страху та прикромів, тоді як лише у 4% спостерігався стан спокою, задоволеності, впевненості у собі, активності, волі та прагнення до спілкування й веселості.

2. У другій групі дітей (які проживають у прийомних сім'ях 1 рік) лише у 35% відзначаються негативні емоційні стани, такі як тривожність, страх, стрес та засмучення, а у 65% — позитивні переживання: спокій, задоволеність, почуття впевненості, активність, воля, прагнення до спілкування та веселий настрій.

Таким чином, тест Люшера демонструє, що дітям, які нещодавно потрапили до прийомної сім'ї, властиві ознаки емоційної напруги. Для більш точного визначення рівня напруженості використовується показник «Сумарне відхилення від аутогенної норми» (СВ), який інтегрально характеризує непродуктивну нервово-психічну напруженість.

Вона проявляється у надмірному витрачанні психічних ресурсів при низькій ефективності їх використання.

Чим вище значення СВ, тим більше психічні сили витрачаються на підтримку внутрішньої цілісності, боротьбу з внутрішньоособистісними проблемами та вольове подолання втоми за рахунок досягнення суб'єктивно важливих цілей.

При виборі кольорів у порядку аутогенної норми у випробовуваного непродуктивна нервово-психічна напруженість відсутня.

Результати розрахунку СВ наведені в таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Результати сумарного відхилення від аутогенної норми (СВ)

Стандартні бали	Кількість підлітків у %	
	1 гр	2 гр
1-2 б немає напруги	0	5
3 б незначний рівень	4	30
4 б середній рівень	8	30
5б підвищений рівень	60	25
6-7 виражена напруга	28	10

При цьому 2-4 бали - норма, а 5-7 - вираженість непродуктивного нервово-психічного напруження

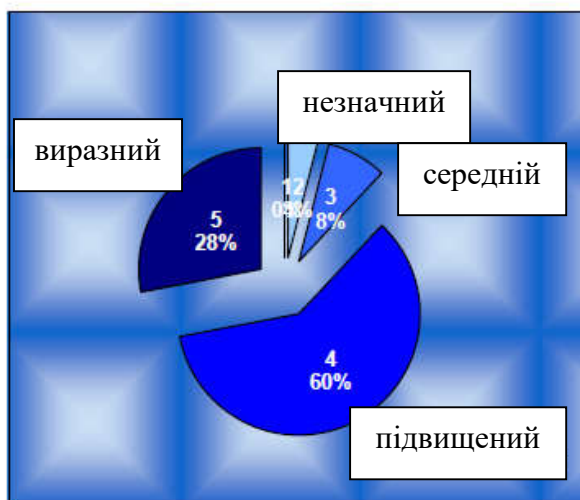

Рис. 4. Результати дослідження рівня напруженості в ЕГ

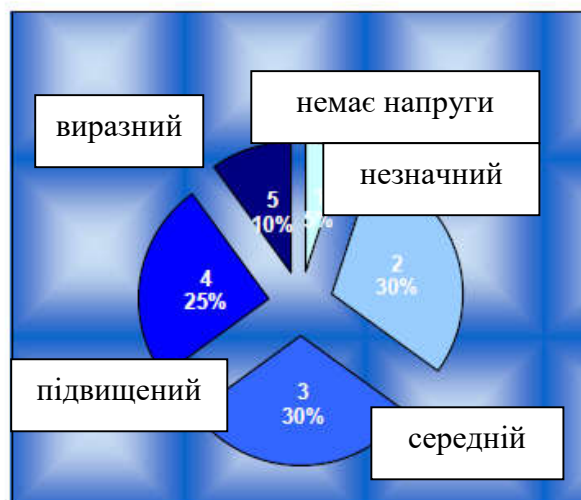

Рис. 5. Результати дослідження рівня напруженості в КГ

На рисунках 2.4 і 2.5 чітко видно, що непродуктивне нервово-психічне напруження переважає у першій групі. У контрольній групі, де спостерігається збіг з аутогенною нормою (5%), це проявляється у високій активності, здатності до вольових дій у складних ситуаціях, а емоційна сфера характеризується переважанням позитивних стеничних переживань, оптимізмом щодо майбутнього та внутрішньою узгодженістю особистості.

У першій групі 4% дітей і в другій 30% демонструють незначний рівень непродуктивної нервово-психічної напруженості. Ці випробовувані орієнтовані на активну діяльність, мають достатні енергетичні ресурси для регулярних проявів активності та напруги, недоступних більшості інших. У мотивованій діяльності вони легко запам'ятовують і відтворюють інформацію, не прагнуть до гострих відчуттів та виходять зі стресових ситуацій з гідністю.

Середній рівень напруженості спостерігається у 8% першої групи та 30% другої. Такі діти виконують обов'язки в межах середніх вимог, легко чергують роботу і відпочинок, долають втому вольовим зусиллям, однак після цього в їх діяльності та самопочутті залишається «шлейф» зниженої працездатності. Для підтримки здоров'я та працездатності їм необхідно чітко розмежовувати час роботи та відпочинку.

Підвищений рівень непродуктивної нервово-психічної напруженості виявлено у 60% першої групи та 25% другої. Потенціал доцільної активності таких дітей низький, через що вони змушені насильно контролювати свої дії, що провокує перевтому. Інтенсивна діяльність виявляється нерівномірною за продуктивністю та якістю. Емоційний фон характеризується підвищеною збудливістю, тривожністю та невпевненістю; у стресових ситуаціях можливі зриви поведінки та діяльності.

Виражений рівень напруженості спостерігається у 28% першої групи та 10% другої. Діти цього рівня швидко втомлюються, їх увагу легко відволікають сторонні фактори, характерне «застрягання» на емоційних переживаннях. Відсутність стабільної ієрархії мотивів робить їх реактивними та нецілеспрямованими. Настрій може швидко змінюватися між екзальтацією та пригніченістю, збудженням і безсиллям. Емоційно переважають тривога, передчуття неприємностей, безсилля та небажання щось робити, що робить їх ненадійними в екстремальних ситуаціях.

Отже, більшість дітей, які перебувають у прийомних сім'ях лише перші 1-2 місяці, демонструють підвищений або виражений рівень непродуктивної нервово-психічної напруги, що підтверджується математичною обробкою даних, наведеною у таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Результати статистичної обробки отриманих даних за тестом М.

Люшера - критерій Фішера

Групи	«Є ефект»			«Немає ефекта»			Суми
	Кількість випробовуваних	% частка		Кількість випробовуваних	% частка		
1 група	18	(72%)	A	7	(28%)	Б	25
2 група	7	(35%)	B	13	(65%)	Г	20
Суми	25			20			45

За методикою «Незакінчені речення» (Сакса і Леві) ми досліджували особливості сімейних відносин дітей-сиріт, переданих на виховання в

прийомні сім'ї. Дані, отримані нами за методикою незакінчених речень, представлені в таблиці 2.11.

Таблиця 2.11

Результати, отримані за методикою «Незакінчені речення»

Параметри оцінки	Кількість підлітків %	
	1 Гр.	2 Гр.
1. Страху в прийомній сім'ї	8	5
2. Негативне ставлення до батьків	16	5
3. Байдуже ставлення до себе	4	5
4. Почуття провини	16	10
5. Побоювання щодо свого майбутнього	16	10
6. Орієнтація на минуле	20	10
1. Позитивне ставлення до батьків	4	15
2. Прийняття себе	8	25
3. Немає особливих побоювань щодо свого майбутнього	4	5
4. Орієнтація на майбутнє	4	10

Ми бачимо переважання негативного ставлення підлітків у 1 групі до змін, що відбулися, байдуже ставлення до себе, очікування гіршого. Тоді як у 2 групі ці показники вже наближені до норми.

Представлені дані підтверджуються математичною обробкою (таблиця 2.12).

Таблиця 2.12

Результати статистичної обробки даних за методикою
«Незакінчені речення» – критерій Фішера

Групи	«Є ефект»			«Немає ефекта»			Суми
	Кількість випробовуваних	% частка		Кількість випробовуваних	% частка		
1 група	20	(80%)	А	5	(20%)	Б	25
2 група	9	(45%)	В	11	(55%)	Г	20
Суми	29			16			45

Результати дослідження ($\Phi=2,45$, $p<0,01$) дають підстави стверджувати, що більшість прийомних дітей відчують страхи, сприймають своє майбутнє в прийомній сім'ї як невизначене та переживають почуття провини перед рідними батьками, причому ці переживання особливо гострі у дітей, які проживають у сім'ї лише 1–2 місяці.

За допомогою тесту «Будинок – дерево – людина» нами було досліджено особистісні характеристики дітей-сиріт, переданих на виховання в прийомні сім'ї. Результати цього дослідження наведені в Додатку А та на рис. 2.6.

Як показано на діаграмі, усі параметри першої частини малюнка мають негативний характер, причому у 1 групі вони переважають, за винятком параметра 1. Друга половина малюнка включає позитивні характеристики, у яких домінує друга група. Це дозволяє зробити висновок, що негативні прояви особистості підлітка пов'язані з адаптаційним періодом входження в прийомну сім'ю.

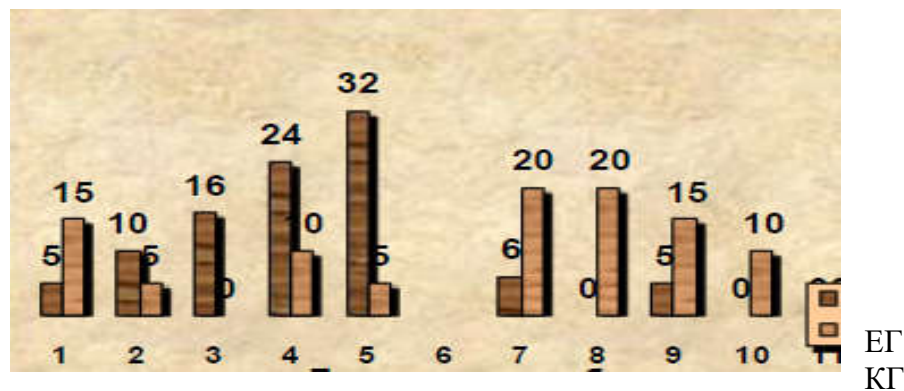

Рис. 2.6. Результати тесту «Дім-Дерево-Людина»

Отримані результати ($\Phi=4,3$, $p<0,01$) дають підстави стверджувати, що більшість прийомних дітей відчують у прийомній сім'ї почуття відторгнення, перебувають у конфліктних ситуаціях, що ускладнює

об'єктивну оцінку реальності, відчувають власну малоцінність і нікчемність, а також переживають почуття провини перед рідними батьками.

Для визначення рівня самооцінки у прийомних дітей, розміщених у сім'ях на різні терміни (1-2 місяці та 1 рік), ми застосували методику Дембо-Рубінштейн. Дані, отримані за цією методикою, наведені в Додатках Б і В.

Аналіз результатів ($t = 2,45$, $p < 0,01$) показав, що у більшості дітей першої групи спостерігається занижена самооцінка (80%), тоді як у більшості дітей другої групи (55%) самооцінка є адекватною.

Таким чином, результати дослідження підтверджують висунуту гіпотезу:

- психологічна адаптація дітей у перші 1-2 місяці перебування в прийомній сім'ї характеризується підвищеною тривожністю, агресивністю, заниженою самооцінкою, наявністю негативних емоційних станів (страх, стрес) та порушенням динаміки розвитку прийомної сімейної системи;

- психологічна адаптація дітей після першого року життя в сім'ї проявляється зниженням тривожності та агресивності, переважанням адекватної самооцінки, зменшенням негативних емоційних станів і позитивною динамікою розвитку сімейної системи.

Діагностика за методикою Л.М. Собчик «Рівень соціальної адаптації та соціалізації» показала наступні результати (рис. 2.7):

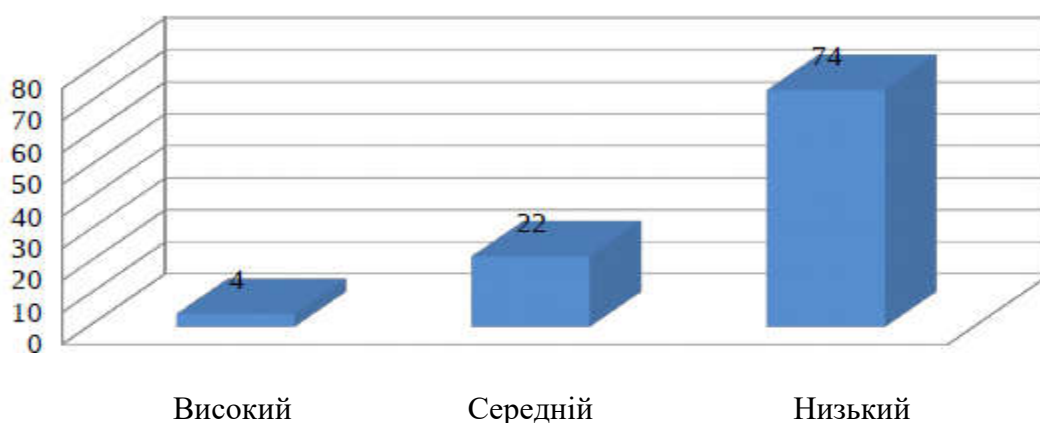

Рис. 2.7. Результати дослідження рівня соціальної адаптації та соціалізації (Л. М. Собчик), %

74 % дітей-сиріт (37 осіб) характеризуються низьким рівнем соціалізації та адаптації. Ці діти проявляють пасивність, спокійно сприймають існуючі соціальні норми та цінності. 11 дітей (22 %) демонструють середній рівень соціалізації та адаптації; вони не завжди здатні контролювати власні емоції та оцінки ситуацій. Лише 2 дітей-сиріт (4 %) мають високий рівень соціалізації, який відображає здатність змінювати поведінку відповідно до вимог оточення.

За результатами тесту «Малюнок сім'ї» встановлено, що кожна друга дитина виявляє ознаки тривожності в мінімальному або максимальному ступені. Один із хлопчиків на своєму малюнку зобразив лише себе, дві дівчинки – себе та кішку, 12 дітей перемальовували або стирали початковий малюнок. Водночас один хлопчик намалював багато дітей та одного дорослого.

Результати тесту Р. Жиля показали, що 40 дітей (80 %) демонструють високий рівень тривожності (рис. 2.8). Багато дітей не зображували на малюнках інших членів сім'ї взагалі, що свідчить про емоційну відстороненість і труднощі у встановленні сімейних взаємин.

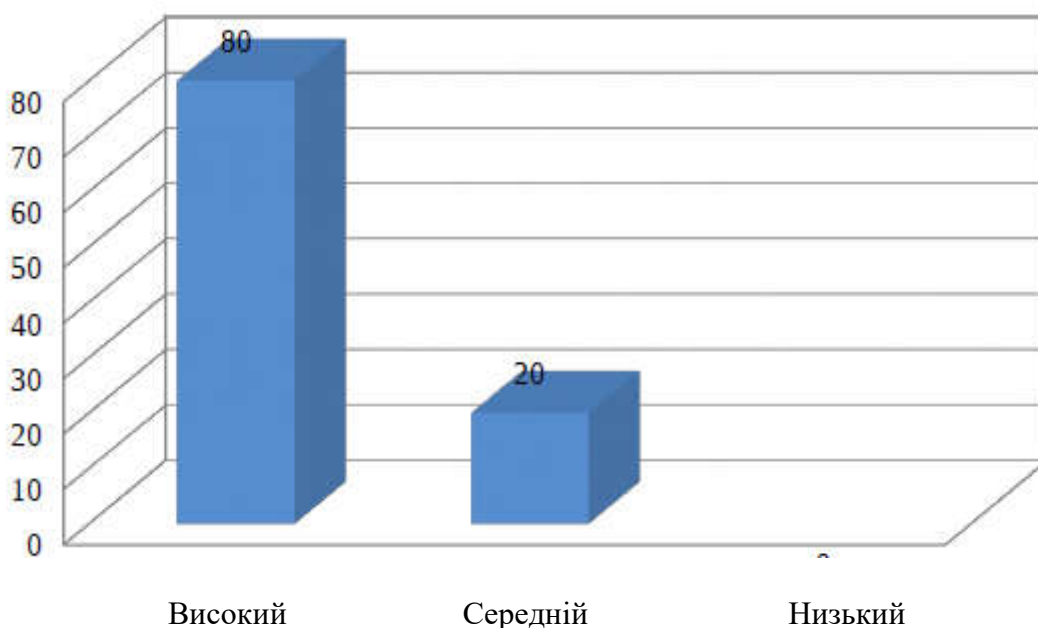

Рис. 2.8. Рівень тривожності за методикою Р. Жиля, %

Аналізуючи малюнки дітей-сиріт, можна відзначити, що на деяких зображеннях діти розміщували себе на відстані від можливих членів сім'ї, що свідчить про відчуття самотності та ізоляції.

Результати дослідження батьківського ставлення представлені на рис. 2.9. Згідно з отриманими даними, за шкалою «прийняття–відторгнення» більшість батьків прийомних сімей отримали низькі бали (51,4%), що свідчить про переважання негативних емоцій дорослих щодо дитини. За шкалою «кооперація» також спостерігається домінування низьких балів (57,1%), що вказує на недостатню зацікавленість батьків у потребах та житті прийомних дітей.

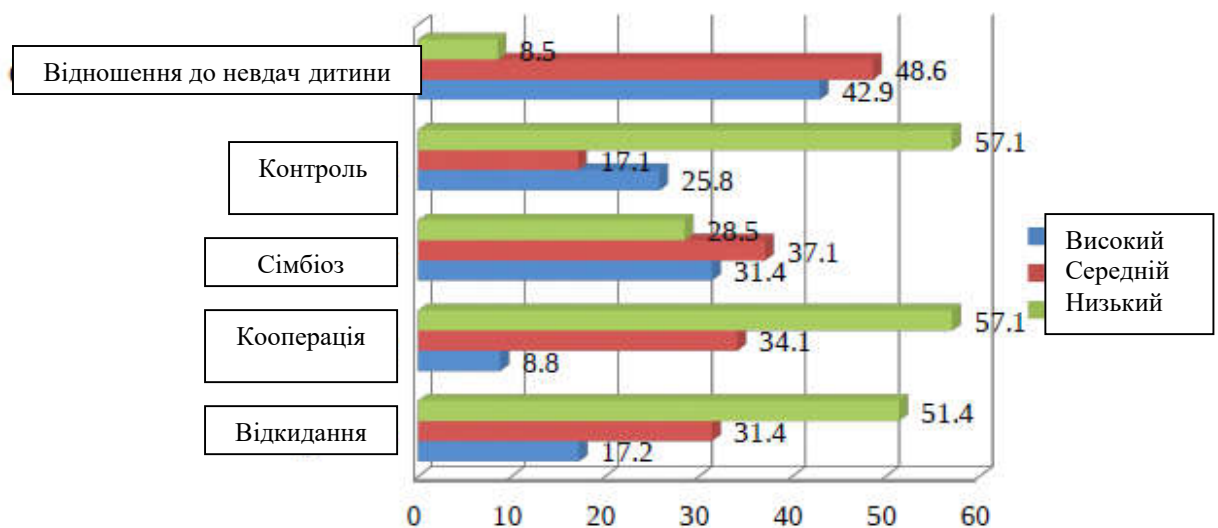

Рис. 2.9. Дослідження батьківського ставлення
(А.Я. Варга, В.В. Століна), %

За шкалою «симбіоз» 37,1 % батьків отримали середні бали, що свідчить про часткове встановлення психологічної дистанції між дорослим та дитиною. За шкалою «контроль» 57,1 % прийомних батьків продемонстрували низькі бали, що вказує на майже повну відсутність контролю дорослого над діями дитини. Що стосується шкали «ставлення до невдач дитини», 48,6 % батьків набрали середні бали.

Отже, результати констатуючого етапу дослідження свідчать, що більшість дітей та прийомних батьків мають низький рівень соціально-психологічної адаптації. Діти у прийомних сім'ях відзначаються підвищеною агресивністю, емоційною збудливістю та тривожністю. Прийомні батьки рідко сприймають дитину «як свою», встановлюючи психологічний бар'єр у стосунках із нею.

Результати проведеного дослідження свідчать про необхідність організації формуючого етапу роботи. На основі експериментального аналізу особливостей психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомних сім'ях можна сформулювати наступні висновки:

1. У групі дітей, які перебувають у прийомній сім'ї лише 1–2 місяці, спостерігається високий рівень особистісної та ситуативної тривожності (80% респондентів), тоді як серед дітей, які прожили в прийомній сім'ї 1 рік, цей показник спостерігається лише у 40%.

2. У переважної більшості дітей, які нещодавно потрапили в прийомну сім'ю, зафіксована занижена самооцінка (80%), тоді як у дітей, які прожили в сім'ї протягом року, у більшості (55%) спостерігається адекватна самооцінка.

3. У 89% дітей першої групи відзначаються тривожність, стрес, переживання страху та прикрощів, тоді як у 67% дітей другої групи спостерігаються позитивні емоції: спокій, задоволеність, впевненість у собі, активність, воля, прагнення до спілкування та веселість.

4. У переважної більшості дітей першої групи (80%) фіксуються страхи, невизначеність щодо майбутнього в прийомній сім'ї та почуття провини перед рідними батьками, тоді як у 55% дітей другої групи спостерігаються позитивні оцінки стосовно членів нової сім'ї.

5. Для 72% дітей першої групи характерне почуття відторгнення, перебування у конфліктних ситуаціях з прийомними батьками, відчуття малоцінності та нікчемності; у той же час 35% дітей другої групи демонструють емоційну стабільність, впевненість у собі та успішну адаптацію до умов прийомної сім'ї.

6. У 76% прийомних сімей першої групи спостерігається така динаміка розвитку сімейної системи:

- нездатність адаптивно та адекватно реагувати на зміни сімейних циклів;
- проблеми при постановці завдань, розробці рішень та їх реалізації, навіть невеликі стресові ситуації можуть загострювати кризу;
- незадовільний розподіл ролей і відсутність згоди щодо очікувань від членів сім'ї;
- труднощі у пристосуванні до нових ролей, які виникають у процесі сімейного розвитку;
- обмін інформацією обмежений, розуміння носить непрямий характер, відсутня можливість прояснення неясностей;
- інтеракції супроводжуються неадекватним вираженням почуттів або їх невідповідною інтенсивністю, придушенням чи перебільшенням емоцій;
- відсутність емпатії між членами сім'ї;
- стосунки нарцисичні або симбіотичні, з дефіцитом автономії та невпевненістю;
- контрольні форми не дозволяють будувати сімейне життя відповідно до норм; контроль ригідний, передбачуваний або хаотичний, акти контролю деструктивні та викликають сором, контроль може бути надто жорстким або неструктурованим;
- контроль супроводжується прихованою або відкритою боротьбою за владу;
- відсутня узгодженість сімейних норм та цінностей;
- ігровий простір не відповідає потребам сім'ї.

У той час як лише 30% прийомних сімей, які виховують дітей-сиріт протягом одного року, демонструють динаміку розвитку сімейної системи, подібну до описаної раніше, для 70% сімей характерна інша, позитивна динаміка розвитку:

- сім'ї проявляють гнучкість та здатність адаптуватися до поточних вимог життя та розвитку;
- ролі членів сім'ї чітко розподілені, кожен знає свої обов'язки та виконує їх, пристосовуючись до нових ролей, які виникають у процесі розвитку сім'ї;
- комунікація забезпечує ефективний обмін інформацією між усіма членами сім'ї;
- виникаючі сумніви та неясності успішно вирішуються;
- інтеракції відзначаються широким спектром емоційних проявів при адекватній інтенсивності;
- емоційні реакції відповідають конкретній ситуації;
- взаємна турбота членів сім'ї задовольняє їхні емоційні потреби та сприяє розвитку автономності;
- відносини підтримують процес дорослішання і носять підтримуючий характер;
- форми контролю сприяють формуванню сімейного життя відповідно до уявлень усіх членів родини, контроль передбачуваний і гнучкий, допускає спонтанність;
- контрольні дії мають конструктивний характер, виховують і сприяють дорослішанню;
- існує згода та конгруентність у сімейних цінностях, члени сім'ї адекватно користуються ігровим простором.

Таким чином, психологічна адаптація прийомних дітей у перші 1-2 місяці після їх розміщення у сім'ї характеризується підвищеною тривожністю, агресивністю, заниженою самооцінкою, проявами негативних емоційних станів (страх, стрес) та порушенням динаміки розвитку прийомної сімейної системи.

Висновки до розділу 2

1. Емпіричне дослідження специфіки психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомних сім'ях здійснювалося серед підлітків віком 12–13 років, які були влаштовані до прийомних родин. Усі прийомні сім'ї перебувають на обліку та отримують комплексну соціально-психологічну, педагогічну й медичну підтримку в Київському міському центрі соціальної підтримки дітей та сімей. У дослідженні взяли участь 45 дітей-сиріт віком 12–13 років. З них 25 дітей проживали у прийомних сім'ях протягом 1–2 місяців (перша група), а 20 дітей - протягом одного року (друга група). У групі дітей, які перебувають у прийомній сім'ї лише 1–2 місяці, виявлено високий рівень особистісної та ситуативної тривожності у 80% респондентів, тоді як серед дітей, які прожили в прийомній сім'ї один рік, такі показники зафіксовано лише у 40%.

2. У більшості прийомних дітей першої групи в перші 1–2 місяці після влаштування до прийомної сім'ї спостерігається занижена самооцінка (80%), у той час як у більшості дітей другої групи (55%), які проживають у прийомній сім'ї вже рік, переважає адекватна самооцінка.

3. У 89% прийомних дітей першої групи в початковий період перебування у прийомній сім'ї відзначаються прояви тривожності, стресу, страху та прикрощів, тоді як у 67% дітей другої групи переважають позитивні емоційні стани, зокрема спокій, задоволеність, упевненість у собі, воля, активність, прагнення до спілкування та життєрадісність.

4. Переважна більшість прийомних дітей першої групи (80%) відчуває страхи, сприймає своє майбутнє в прийомній сім'ї як невизначене та переживає почуття провини перед біологічними батьками, тоді як 55% дітей другої групи, які прожили в прийомній сім'ї один рік, демонструють позитивне ставлення до членів нової родини.

5. У 72% прийомних дітей першої групи виявляються почуття відторгнення, перебування у конфліктних взаєминах із прийомними

батьками, відчуття власної малоцінності та нікчемності, тоді як для 35% дітей другої групи характерні емоційна стабільність, упевненість у собі та успішна адаптація до умов прийомної сім'ї.

6. Для 76% прийомних сімей, які прийняли дітей-сиріт протягом останніх 1–2 місяців, характерна така динаміка розвитку прийомної сімейної системи:

- неспроможність гнучко й адекватно реагувати на зміни сімейних життєвих циклів;
- труднощі у формулюванні завдань, прийнятті рішень та їх реалізації, при цьому навіть незначні стресові ситуації можуть загострювати кризу;
- неузгоджений розподіл сімейних ролей і відсутність згоди щодо рольових очікувань між членами сім'ї;
- складнощі у пристосуванні до нових ролей, що виникають у процесі розвитку сім'ї;
- недостатній рівень комунікації, опосередкований характер взаєморозуміння та неможливість прояснення суперечливих ситуацій;
- інтеракції, що відзначаються неадекватним вираженням почуттів або їх надмірною чи заниженою інтенсивністю, пригніченням або перебільшенням емоцій у конкретних ситуаціях;
- відсутність емпатійних взаємин між членами родини;
- домінування нарцисичних або симбіотичних типів стосунків, що супроводжуються браком автономії чи невпевненістю;
- такі форми контролю, які не сприяють організації сімейного життя відповідно до нормативних вимог;
- контролююча поведінка, що супроводжується прихованою або відкритою боротьбою за владу;
- недостатня узгодженість і конгруентність сімейних норм і цінностей;
- неадекватно організований ігровий простір.

7. Лише 30% прийомних сімей, які виховують дітей-сиріт протягом одного року, демонструють динаміку розвитку сімейної системи, подібну до

описаної раніше, для 70% сімей характерна інша, позитивна динаміка розвитку:

- сім'ї проявляють гнучкість та здатність адаптуватися до поточних вимог життя та розвитку;
- ролі членів сім'ї чітко розподілені, кожен знає свої обов'язки та виконує їх, пристосовуючись до нових ролей, які виникають у процесі розвитку сім'ї;
- комунікація забезпечує ефективний обмін інформацією між усіма членами сім'ї;
- виникаючі сумніви та неясності успішно вирішуються;
- інтеракції відзначаються широким спектром емоційних проявів при адекватній інтенсивності;
- емоційні реакції відповідають конкретній ситуації;
- взаємна турбота членів сім'ї задовольняє їхні емоційні потреби та сприяє розвитку автономності;
- відносини підтримують процес дорослішання і носять підтримуючий характер;
- форми контролю сприяють формуванню сімейного життя відповідно до уявлень усіх членів родини, контроль передбачуваний і гнучкий, допускає спонтанність;
- контрольні дії мають конструктивний характер, виховують і сприяють дорослішанню;
- існує згода та конгруентність у сімейних цінностях, члени сім'ї адекватно користуються ігровим простором.

Таким чином, психологічна адаптація прийомних дітей у перші 1-2 місяці після їх розміщення у сім'ї характеризується підвищеною тривожністю, агресивністю, заниженою самооцінкою, проявами негативних емоційних станів (страх, стрес) та порушенням динаміки розвитку прийомної сімейної системи.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ ПОКРАЩЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ-СИРІТ ПІД ЧАС АДАПТАЦІЇ ДО ПРИЙОМНОЇ СІМ'Ї

3.1. Практичні рекомендації щодо роботи з дезадаптацією дітей-сиріт

Після здійснення теоретичного й експериментального аналізу особливостей психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомних сім'ях було прийнято рішення про розроблення корекційної програми, спрямованої на часткове подолання наявних спотворень їх психологічного розвитку. Реалізація цього завдання передбачена через тренінгову програму «Підготовка прийомної сім'ї та дитини-сироти до спільного проживання».

Тренінгова програма «Підготовка прийомної сім'ї та дитини-сироти до спільного проживання» орієнтована на створення оптимальних умов для успішного входження дитини в нову сімейну систему [49, с. 42–56].

Основними завданнями програми є:

- відновлення у дитини здатності до формування емоційних почуттів;
- розвиток і формування прихильності;
- створення психологічних умов для прийняття дитини членами прийомної сім'ї;
- сприяння прийняттю прийомної дитини сім'єю;
- відпрацювання найбільш складних ситуацій міжособистісної взаємодії.

Процес формування та розвитку взаємин між прийомною дитиною і членами прийомної сім'ї потребує високого рівня усвідомленості, зосередженості та уваги до різних аспектів міжособистісної комунікації. За таких умов особливої актуальності набувають питання, пов'язані з формуванням емоційної прихильності, подоланням психотравматичного досвіду дитини та зміцненням її особистісної ідентичності.

Кожна прийомна дитина має індивідуальний ресурс відновлення здатності до прихильності, який зумовлений її життєвим досвідом, історією взаємин із біологічною матір'ю та іншими значущими дорослими, а також рівнем вразливості до розвитку деприваційних порушень.

Умовно можна виділити дві групи дітей-сиріт, у яких процес відновлення почуття прихильності відбувається менш ефективно.

До першої групи належать діти, які виховувалися в Будинку дитини. Найбільш руйнівний вплив на формування здатності до прихильності має відмова матері від виховання дитини та її подальше влаштування до закладу інституційного догляду. У більшості випадків така ситуація є наслідком негативного ставлення жінки до власної вагітності. Для дитини це створює загрозу формування первинних переживань страху, тривоги та безнадії ще в пренатальному періоді. У процесі інтеграції в прийомну сім'ю такі діти часто переживають значний стрес, який може призводити до декомпенсації їхнього психоемоційного стану.

Чим тривалішим є перебування дитини в умовах дитячого закладу, тим складнішим стає процес відновлення її здатності до прихильності та адаптації до прийомної сім'ї.

Другу групу складають діти, які зазнали жорстокого поводження або сексуального насильства. Переживання подібної психічної травми призводить до змін у нейромодуляції та фізіологічній реактивності, що проявляється у підвищеній тривожності, постійному очікуванні загрози та посиленій чутливості до зовнішніх подразників з метою своєчасного виявлення небезпеки. Як показали результати дослідження, під час інтеграції в прийомну сім'ю такі діти своєю поведінкою нерідко провокують членів сім'ї на емоційне відторгнення.

Загалом можна стверджувати, що чим тривалішим є досвід виховання дитини в деприваційних умовах (до яких належать умови сирітських закладів, а також у ряді випадків безпритульність), тим складніше відновити

у неї здатність до формування почуття прихильності та забезпечити успішну інтеграцію в прийомну сім'ю.

У переважної більшості дітей-сиріт, які передаються на виховання до прийомних сімей, відсутній один із ключових етапів формування здатності до адекватної прихильності - повноцінний тілесний контакт із близькою дорослою людиною, матір'ю або особою, що її замінює. Депривація цього рівня призводить до порушення базового фундаменту психічного розвитку дитини, зокрема до труднощів у формуванні емоційного благополуччя та здатності до ефективної міжособистісної взаємодії. Окрім цього, депривація сприяє порушенню тілесних кордонів дитини. Унаслідок цього в її поведінці часто проявляються або надмірна залежність і прилипливість, або, навпаки, агресивність і недовіра до намірів оточення. Через недостатнє усвідомлення власних меж прийомна дитина не здатна чітко відчувати межі іншої людини. Як наслідок, у неї не формується розуміння категорій «своє» і «чуже», що нерідко стає однією з провідних причин виникнення девіантних форм поведінки.

У запропонованій нами тренінговій програмі основний акцент робиться на усвідомленні та поступовому відновленні тілесних меж дитини. Частина вправ спрямована на тілесне прийняття майбутньої прийомної дитини членами прийомної сім'ї, а також на взаємне прийняття самих членів сім'ї. У межах тренінгу моделюється символічне «народження» дитини майбутньою прийомною матір'ю. Особливу увагу приділено формуванню нового образу прийомної сім'ї, становленню нової сімейної ідентичності, розвитку емпатії між її членами, а також прийняттю індивідуальних особливостей емоційної експресії кожного. У тренінговому форматі відпрацьовуються адекватні моделі поведінки в складних ситуаціях міжособистісної взаємодії, здійснюється профілактика найбільш поширених проблемних проявів, таких як крадіжки та обман.

Заняття включають спеціальні вправи, які дозволяють опрацювати з дітьми пропущені етапи психічного розвитку, а також стабілізувати й

відрегулювати загальний енергетичний та активаційний фон функціонування психічних процесів. У межах курсу широко застосовуються методи ігрової терапії, що дає змогу в доступній та зрозумілій для дітей-сиріт і підлітків формі усвідомити та відпрацювати особливості міжособистісної взаємодії в контакті з прийомною сім'єю.

До програми також включені рольові ігри, спрямовані на формування та закріплення навичок соціально схвалюваної поведінки в складних ситуаціях взаємодії в умовах майбутнього сімейного життя. Тривалість одного заняття становить від 1,5 до 2 годин і визначається з урахуванням індивідуальних можливостей дітей-сиріт.

Матеріально-технічне забезпечення занять передбачає використання відеоапаратури, килимів, крісел, подушок, мішків з м'якого еластичного матеріалу, а також ігрового тіста. Тематичний зміст занять охоплює такі блоки: знайомство, навчання взаєморозумінню, усвідомлення особистого простору, формування сімейних зв'язків, образ нової сім'ї, робота з часовою перспективою, тренінг поведінки у складних ситуаціях, а також осмислення того, що саме об'єднує людей у сім'ю.

3.2. Організація роботи з розвитку соціально-психологічної адаптації батьків і дітей у прийомній сім'ї на базі Київського міського центру соціальної підтримки дітей та сімей

Метою формуючого етапу дослідження є підвищення рівня соціально-психологічної адаптації дітей та батьків у прийомних сім'ях на базі Київського міського центру соціальної підтримки дітей та сімей.

До основних завдань формуючого етапу належать:

- розроблення комплексу занять, спрямованих на підвищення соціально-психологічної адаптації;
- безпосереднє проведення розроблених занять.

Основними формами роботи виступають групова та індивідуальна.

Робота з дітьми орієнтована на розвиток комунікативних умінь, навчання способам адекватного та соціально прийнятного вираження почуттів, формування навичок саморегуляції й самоконтролю, розвиток позитивних особистісних якостей (емпатії, довіри до оточуючих), а також підвищення рівня самооцінки дитини.

Робота з батьками спрямована на покращення взаємин у прийомній сім'ї, формування та закріплення нових ефективних способів взаємодії з дитиною.

Заняття мають чітку структуру і включають такі етапи:

1. Вітальна вправа – 3–5 хвилин.
2. Основна частина – 20–25 хвилин, метою якої є виконання ключових завдань відповідно до теми заняття.
3. Підсумковий етап – близько 5 хвилин, спрямований на отримання зворотного зв'язку від дітей і прийомних батьків.

Ритуали привітання та прощання є сталими й повторюються на кожному занятті.

Тематичне планування занять з формування соціально-психологічної адаптації дітей-сиріт і прийомних батьків подано в Додатку Г. Усього

передбачається проведення 18 занять, кожне з яких включає спеціально підібраний комплекс вправ та ігор.

Так, у межах заняття «Давайте познайомимось» відбувається ознайомлення учасників із принципами та правилами роботи, встановлення довірчих взаємин між дитиною та прийомними батьками, створення позитивного настрою на подальшу спільну діяльність. Фахівець Центру використовував такі вправи, як «Утворення кола» (батьки та діти сідали в коло й знайомилися один з одним) та «Самопрезентація», під час якої і діти, і батьки розповідали про себе.

Під час другого заняття «Продовжимо спілкування» увага батьків зосереджувалася на особистості дитини, а увага дитини — на особистості батьків. Заняття включало вправи «Продовжи речення», «Іспит», «Дізнайся про свою дитину».

Батькам пропонувалося завершити такі фрази:

- «Найбільше я ціную в дитині...»
- «Моя дитина...»
- «Я дуже хочу...»
- «Я люблю свою дитину...»

Діти, у свою чергу, продовжували речення:

- «Я поважаю батьків за те, що...»
- «На мою думку, мої батьки...»
- «Якби я міг...»

Вправа «Іспит» була спрямована на вербалізацію емоцій та згуртування батьків і дітей. Учасникам роздавалися бланки, які батьки й діти заповнювали одночасно (наприклад: «Улюблена їжа дитини», «Улюблений шкільний предмет», «Захоплення дитини»).

Гра «Дізнайся про свою дитину» мала на меті емоційне зближення батьків і дітей. Одному з батьків зав'язували очі та пропонували знайти свою дитину, після чого дітям пропонувалося відшукати своїх батьків.

У межах третього заняття «Знайомство з самим собою» передбачалося зниження психоемоційної напруги у дитини та прийомних батьків, а також подолання внутрішнього дискомфорту. Для цього використовувалися ігрові вправи, зокрема «Намалюй свій настрій» (кожній дитині надавалися олівці та аркуш паперу для відображення власного емоційного стану), а також гра «Ласкаве ім'я», у процесі якої діти зверталися до батьків лагідними іменами, а батьки - до дітей.

Заняття «Я у світі себе» було спрямоване на розвиток самоповаги, самоприйняття, усвідомлення себе та прийняття з боку оточення. Воно включало вправи «Пізнаю себе», «Моє бачення, мої думки», а також бесіду на тему «Як люди бачать себе».

Заняття «Зближення» орієнтувалося на створення позитивного емоційного клімату та підвищення рівня довіри між учасниками. Так, гра «Долоня в долоню» сприяла розвитку відчуття близькості: дитина і дорослий, притискаючи долоні одне до одного, пересувалися кімнатою, долаючи різноманітні перешкоди (стілець, стіл тощо). У вправі брали участь пари «дорослий – дитина».

Гра «Скеля» була спрямована на тілесне зближення батьків і дітей: одному з батьків зав'язували очі, після чого він рухався між уявними «скелями» - дітьми, намагаючись не торкнутися їх. Згодом ролі змінювалися.

Під час заняття «Я очима інших» відбувалося подальше саморозкриття та самопізнання, уточнення Я-концепції, а також усвідомлення якостей, важливих для ефективної міжособистісної взаємодії. Заняття включало обговорення різноманітності проявів особистості, виконання малюнка «Частини мого Я», вправи «Асоціації з людиною», «Контакти», а також спільне визначення рис «приємного співрозмовника».

Для формування почуття комфорту дитини в прийомній сім'ї проводилося заняття «Моє оточення, моя стіна», яке містило вправи «Без маски», «Я різний», «Відчуття впевненості».

З метою виявлення та подальшого опрацювання слабких сторін як у батьків, так і у дітей було організовано заняття «Мої слабкості» (вправи «Холодний стілець», «Мої слабкі сторони», «Невдалий досвід»). Паралельно, для підвищення рівня саморозуміння здійснювався пошук позитивних рис та індивідуальних особливостей учасників за допомогою вправ «Розкажи мені про мене», «Я – хороший», «Компліменти».

Навчання усвідомленню власних проблем, пошуку шляхів їх вирішення та подоланню труднощів, що перешкоджають повноцінному самовираженню, реалізовувалося в межах заняття «Мої проблеми». Використовувалися вправи «Я ненавиджу...», «Я тебе розумію», «Камінь в город».

Заняття «Мовчазне і мовчазне дзеркало» було спрямоване на формування вміння адекватно сприймати та приймати висловлювання й оцінки, адресовані собі. У його межах виконувалися вправи «Без удаваної скромності», «Подивися мені в очі і скажи, що думаєш».

Заняття «Подолання труднощів» орієнтувалося на виявлення складнощів у взаємодії з прийомними дітьми, розвиток позитивного ставлення до себе, формування почуття власної гідності, стимулювання самоаналізу та самовиховання. Для цього застосовувалися вправи «Я – лев», «Ситуації».

Окрему увагу було приділено корекції самооцінки дитини, формуванню позитивного образу «Я» та зниженню рівня агресивності. З цією метою проводилися вправи «Я з боку», «Моє бачення себе з боку», «Як їжачок у тумані».

Заняття «Самоприйняття»

Мета: активізація процесу самопізнання, підвищення саморозуміння на основі позитивних якостей, допомога учасникам у розкритті сильних сторін і актуалізації особистісних ресурсів.

Вправи:

- «У дзеркалі я бачу себе»
- «Я такий, який я є»

- «Сходинка сходів вгору»

Заключний етап корекційної роботи

Заняття «Перед далекою дорогою» (три заняття):

- Закріплення уявлення учасників про свою унікальність
- Отримання зворотного зв'язку
- Встановлення і закріплення дружніх відносин між прийомним

батьком і дитиною

Очікувані результати:

- Розширення знань дітей про почуття та емоції
- Формування навичок спілкування, вміння слухати, висловлювати власну точку зору, приходити до компромісного рішення, розуміти інших
- Підвищення комунікативної та виховної компетентності батьків
- Формування навичок взаємодії в сімейній системі на новому етапі функціонування
- Підвищення ефективності соціально-психологічної адаптації дітей-сиріт і батьків

3.3. Оцінка ефективності запропонованих заходів

Ефективність запропонованої програми оцінюється шляхом повторного обстеження дітей після її впровадження.

Результати повторної діагностики дітей-сиріт та прийомних батьків продемонстрували позитивну тенденцію:

- Доля дітей-сиріт із високим рівнем агресивності зменшилася до 10%.
- Найбільша частина дітей (50%) показує рівень агресії, що відповідає нормі.

На рисунку 3.1 відображено отримані результати.

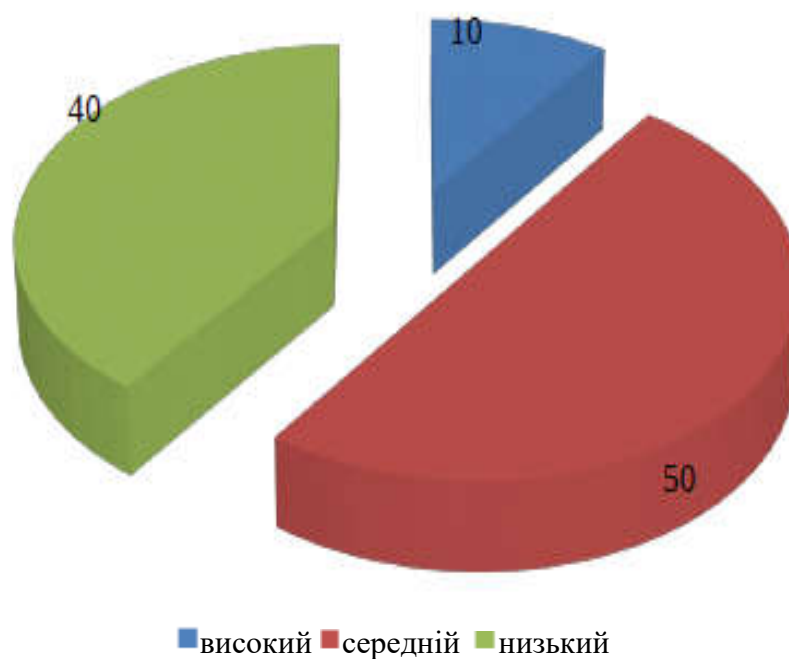

Рис. 3.1. Результати контрольного етапу дослідження рівня агресії дітей-сиріт за методикою Басса-Даркі (після формуючої роботи), %

Рівень ворожості дітей-сиріт на середньому рівні після формуючої роботи (80%) (рис. 3.2).

Після формуючого етапу роботи 70% дітей-сиріт відзначаються високим рівнем соціалізації (рис. 3.3)

Рис. 3.2. Результати дослідження рівня ворожості дітей-сиріт (після формуючої роботи), %

Більшість дітей-сиріт стали мати рівень тривожності в межах норми (50%). У 40% рівень тривожності нижче норми (рис. 3.4).

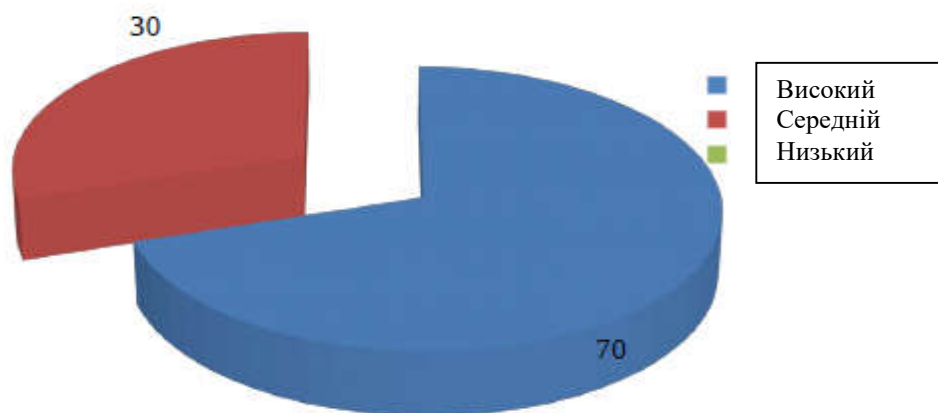

Рис. 3.3. Результати дослідження рівня соціальної адаптації та соціалізації (після формуючої роботи) (Л.Н. Собчик), %

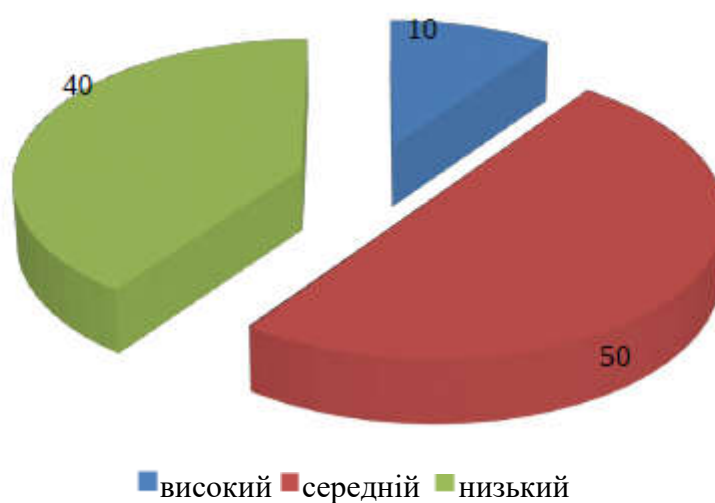

Рис. 3.4. Результати дослідження рівня тривожності
(після формуючої роботи), %

Аналіз ставлення батьків до прийомних дітей показав позитивні зміни. Зокрема, зросла їх орієнтація на співпрацю з дитиною - до 60%, на прийняття її особливостей та недоліків, а також на подолання психологічних бар'єрів (рис. 3.5).

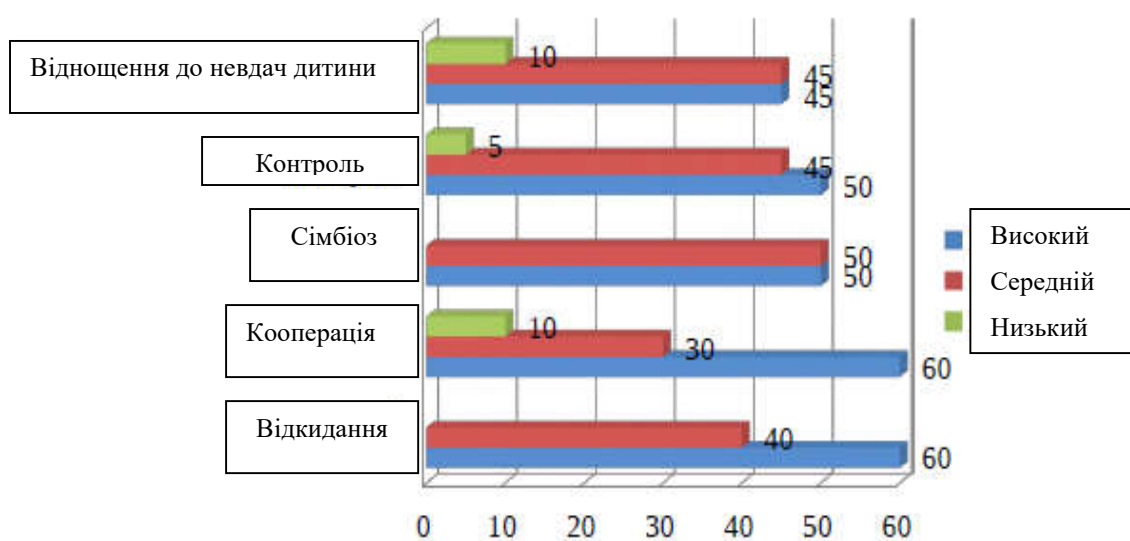

Рис. 3.5. Дослідження ставлення батьків (А.Я. Варга, В.В. Століна), %

Отже, проведена формуюча робота підтвердила свою результативність. Розроблений тематичний план та ретельно підібраний комплекс вправ сприяли підвищенню ефективності соціально-психологічної адаптації батьків і дітей у прийомній сім'ї.

Висновки до розділу 3

1. На основі теоретичного та експериментального аналізу особливостей психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомних сім'ях була розроблена корекційна програма, спрямована на часткове усунення порушень у їхньому психологічному розвитку. Її реалізація передбачена через тренінг «Підготовка прийомної сім'ї та дитини-сироти до спільного проживання».

2. У запропонованому тренінгу увага зосереджена на усвідомленні та відновленні тілесних меж дитини. Частина вправ орієнтована на прийняття один одного на тілесному рівні між членами прийомної сім'ї та дитиною. Імітується «народження» дитини прийомною матір'ю, приділяється увага створенню нового образу сім'ї, формуванню ідентичності та розвитку емпатії, а також прийняттю особливостей емоційної експресії кожного. У тренінговій формі відпрацьовуються адекватні моделі поведінки у складних ситуаціях взаємодії, а також запобігаються найбільш поширені порушення, такі як крадіжки чи обмани.

3. Заняття містять вправи, що дозволяють відпрацювати пропущені фази розвитку, а також регулювати загальний енергетичний та активаційний рівень психічних функцій дітей. Активно використовуються методи ігрової терапії, які дають змогу у доступній формі опрацювати та усвідомити особливості міжособистісних контактів у сім'ї. Включені рольові ігри допомагають відпрацювати навички соціально схвалюваної поведінки у складних ситуаціях. Тривалість занять становить 1,5–2 години, залежно від віку та можливостей дітей.

4. На базі Київського міського центру соціальної підтримки дітей та сімей проводилася додаткова робота з розвитку соціально-психологічної адаптації батьків та дітей у прийомній сім'ї.

Завдання:

- створення комплексу занять для підвищення соціально-психологічної адаптації;

- проведення занять.

Форми роботи включають групові та індивідуальні заняття.

Робота з дітьми спрямована на розвиток комунікативних навичок, навчання адекватного вираження почуттів, саморегуляції та самовладання, формування позитивних рис особистості (емпатія, довіра), а також підвищення самооцінки.

Робота з батьками спрямована на покращення сімейних взаємин і набуття нових навичок ефективної взаємодії з дитиною.

5. Структура заняття:

- Вітальна вправа – 3–5 хвилин.
- Основний етап – 20–25 хвилин, під час якого виконуються ключові завдання заняття.
- Підсумок – 5 хвилин для отримання зворотного зв'язку від дітей та батьків.

Ритуали вітання та прощання залишаються сталими. Було заплановано проведення 18 занять, кожне з яких включало комплекс спеціально розроблених вправ та ігор.

6. Проведена формуюча робота підтвердила свою ефективність. Розроблене тематичне планування та підібрані вправи сприяли підвищенню ефективності процесу соціально-психологічної адаптації батьків і дітей у прийомних сім'ях.

ВИСНОВКИ

1. Прийомна сім'я виступає відкритою сімейною системою для соціально-психолого-медико-педагогічного супроводу. В рамках цього супроводу проводиться спеціалізований відбір сімей, підготовка батьків до прийому дітей-сиріт, а також розробляються індивідуальні програми психологічної адаптації для кожної прийомної дитини. Під час реалізації цих програм вирішуються психологічні, соціальні, педагогічні та інші проблеми, що виникають у процесі прийому та виховання дитини.

2. Умови перебування в сирітських закладах суттєво впливають на психологічну адаптацію дітей у прийомних сім'ях. В таких дітей часто спостерігаються порушення розвитку: сенсорна, когнітивна та емоційна депривація, затримки емоційного, когнітивного і соціального розвитку, підвищена тривожність, занижена самооцінка, а також формування специфічного уявлення про дитячий будинок як про «ми».

3. У процесі психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомній сім'ї виділяють етапи розвитку сімейної системи:

а) Протягом першого року після прийому:

- «Орієнтування» – період взаємного знайомства, триває близько двох місяців;

- «Напруга» – переважає емоційний дискомфорт, від трьох до восьми місяців;

- «Відторгнення» – переважання негативного ставлення до прийомних дітей, від восьми до десяти місяців, що відповідає першій кризі «системної перебудови».

б) Упродовж наступних 2-3 років:

- «Штіль» – усвідомлення взаємного зв'язку та причетності, 11–24 місяці;

- «Депресія» – поступове усвідомлення проблем, пов'язаних із прийомом, 24–30 місяців, або друга криза системної перебудови;

- «Прийняття проблем» – формування нової прийомної сімейної ідентичності та завершення процесу становлення нової сімейної системи.

4. Проблемні зони, які можуть виникати у прийомній сім'ї під час адаптації дітей:

- особливості розвитку та емоційно-особистісне благополуччя рідних дітей у прийомній сім'ї;
- психологічна сумісність або несумісність прийомних дітей з батьками та з рідними дітьми;
- виникнення у батьків почуття провини через відчуття невдач у вихованні;
- право дитини залишити прийомну сім'ю та право батьків відмовитися від дитини у певних ситуаціях;
- включення прийомних дітей у сімейну систему, що потребує перебудови взаємин та зміни соціально-психологічних ролей;
- проблеми у подружніх стосунках.

5. Основні фактори, що впливають на успішність психологічної адаптації дітей-сиріт:

- травматичний досвід дитини у рідній сім'ї;
- особистісні характеристики прийомних батьків та їх вплив на ефективність виховання.

6. Емпіричне дослідження специфіки психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомних сім'ях здійснювалося серед підлітків віком 12–13 років, які були влаштовані до прийомних родин. Усі прийомні сім'ї перебувають на обліку та отримують комплексну соціально-психологічну, педагогічну й медичну підтримку в Київському міському центрі соціальної підтримки дітей та сімей. У дослідженні взяли участь 45 дітей-сиріт віком 12–13 років. З них 25 дітей проживали у прийомних сім'ях протягом 1–2 місяців (перша група), а 20 дітей - протягом одного року (друга група). У групі дітей, які перебувають у прийомній сім'ї лише 1–2 місяці, виявлено високий рівень особистісної та ситуативної тривожності у 80% респондентів, тоді як серед

дітей, які прожили в прийомній сім'ї один рік, такі показники зафіксовано лише у 40%.

7. У більшості прийомних дітей першої групи в перші 1–2 місяці після влаштування до прийомної сім'ї спостерігається занижена самооцінка (80%), у той час як у більшості дітей другої групи (55%), які проживають у прийомній сім'ї вже рік, переважає адекватна самооцінка.

8. У 89% прийомних дітей першої групи в початковий період перебування у прийомній сім'ї відзначаються прояви тривожності, стресу, страху та прикросів, тоді як у 67% дітей другої групи переважають позитивні емоційні стани, зокрема спокій, задоволеність, упевненість у собі, воля, активність, прагнення до спілкування та життєрадісність.

9. Переважна більшість прийомних дітей першої групи (80%) відчуває страхи, сприймає своє майбутнє в прийомній сім'ї як невизначене та переживає почуття провини перед біологічними батьками, тоді як 55% дітей другої групи, які прожили в прийомній сім'ї один рік, демонструють позитивне ставлення до членів нової родини.

10. У 72% прийомних дітей першої групи виявляються почуття відторгнення, перебування у конфліктних взаєминах із прийомними батьками, відчуття власної малоцінності та нікчемності, тоді як для 35% дітей другої групи характерні емоційна стабільність, упевненість у собі та успішна адаптація до умов прийомної сім'ї.

11. Для 76% прийомних сімей, які прийняли дітей-сиріт протягом останніх 1–2 місяців, характерна така динаміка розвитку прийомної сімейної системи:

- неспроможність гнучко й адекватно реагувати на зміни сімейних життєвих циклів;
- труднощі у формулюванні завдань, прийнятті рішень та їх реалізації, при цьому навіть незначні стресові ситуації можуть загострювати кризу;
- неузгоджений розподіл сімейних ролей і відсутність згоди щодо рольових очікувань між членами сім'ї;

- складнощі у пристосуванні до нових ролей, що виникають у процесі розвитку сім'ї;
- недостатній рівень комунікації, опосередкований характер взаєморозуміння та неможливість прояснення суперечливих ситуацій;
- інтеракції, що відзначаються неадекватним вираженням почуттів або їх надмірною чи заниженою інтенсивністю, пригніченням або перебільшенням емоцій у конкретних ситуаціях;
- відсутність емпатійних взаємин між членами родини;
- домінування нарцисичних або симбіотичних типів стосунків, що супроводжуються браком автономії чи невпевненістю;
- такі форми контролю, які не сприяють організації сімейного життя відповідно до нормативних вимог;
- контролююча поведінка, що супроводжується прихованою або відкритою боротьбою за владу;
- недостатня узгодженість і конгруентність сімейних норм і цінностей;
- неадекватно організований ігровий простір.

12. Лише 30% прийомних сімей, які виховують дітей-сиріт протягом одного року, демонструють динаміку розвитку сімейної системи, подібну до описаної раніше, для 70% сімей характерна інша, позитивна динаміка розвитку:

- сім'ї проявляють гнучкість та здатність адаптуватися до поточних вимог життя та розвитку;
- ролі членів сім'ї чітко розподілені, кожен знає свої обов'язки та виконує їх, пристосовуючись до нових ролей, які виникають у процесі розвитку сім'ї;
- комунікація забезпечує ефективний обмін інформацією між усіма членами сім'ї;
- виникаючі сумніви та неясності успішно вирішуються;
- інтеракції відзначаються широким спектром емоційних проявів при адекватній інтенсивності;

- емоційні реакції відповідають конкретній ситуації;
- взаємна турбота членів сім'ї задовольняє їхні емоційні потреби та сприяє розвитку автономності;
- відносини підтримують процес дорослішання і носять підтримуючий характер;
- форми контролю сприяють формуванню сімейного життя відповідно до уявлень усіх членів родини, контроль передбачуваний і гнучкий, допускає спонтанність;
- контрольні дії мають конструктивний характер, виховують і сприяють дорослішанню;
- існує згода та конгруентність у сімейних цінностях, члени сім'ї адекватно користуються ігровим простором.

Таким чином, психологічна адаптація прийомних дітей у перші 1-2 місяці після їх розміщення у сім'ї характеризується підвищеною тривожністю, агресивністю, заниженою самооцінкою, проявами негативних емоційних станів (страх, стрес) та порушенням динаміки розвитку прийомної сімейної системи.

13. На основі теоретичного та експериментального аналізу особливостей психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомних сім'ях була розроблена корекційна програма, спрямована на часткове усунення порушень у їхньому психологічному розвитку. Її реалізація передбачена через тренінг «Підготовка прийомної сім'ї та дитини-сироти до спільного проживання».

14. У запропонованому тренінгу увага зосереджена на усвідомленні та відновленні тілесних меж дитини. Частина вправ орієнтована на прийняття один одного на тілесному рівні між членами прийомної сім'ї та дитиною. Імітується «народження» дитини прийомною матір'ю, приділяється увага створенню нового образу сім'ї, формуванню ідентичності та розвитку емпатії, а також прийняттю особливостей емоційної експресії кожного. У тренінговій формі відпрацьовуються адекватні моделі поведінки у складних

ситуаціях взаємодії, а також запобігаються найбільш поширені порушення, такі як крадіжки чи обмани.

15. Заняття містять вправи, що дозволяють відпрацювати пропущені фази розвитку, а також регулювати загальний енергетичний та активаційний рівень психічних функцій дітей. Активно використовуються методи ігрової терапії, які дають змогу у доступній формі опрацювати та усвідомити особливості міжособистісних контактів у сім'ї. Включені рольові ігри допомагають відпрацювати навички соціально схвалюваної поведінки у складних ситуаціях. Тривалість занять становить 1,5–2 години, залежно від віку та можливостей дітей.

16. На базі Київського міського центру соціальної підтримки дітей та сімей проводилася додаткова робота з розвитку соціально-психологічної адаптації батьків та дітей у прийомній сім'ї.

Завдання:

- створення комплексу занять для підвищення соціально-психологічної адаптації;
- проведення занять.

Форми роботи включають групові та індивідуальні заняття.

Робота з дітьми спрямована на розвиток комунікативних навичок, навчання адекватного вираження почуттів, саморегуляції та самовладання, формування позитивних рис особистості (емпатія, довіра), а також підвищення самооцінки.

Робота з батьками спрямована на покращення сімейних взаємин і набуття нових навичок ефективної взаємодії з дитиною.

17. Структура заняття:

- Вітальна вправа – 3–5 хвилин.
- Основний етап – 20–25 хвилин, під час якого виконуються ключові завдання заняття.
- Підсумок – 5 хвилин для отримання зворотного зв'язку від дітей та батьків.

Ритуали вітання та прощання залишаються сталими. Було заплановано проведення 18 занять, кожне з яких включало комплекс спеціально розроблених вправ та ігор.

18. Проведена формуюча робота підтвердила свою ефективність. Розроблене тематичне планування та підібрані вправи сприяли підвищенню ефективності процесу соціально-психологічної адаптації батьків і дітей у прийомних сім'ях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаховська Н. С. Наставництво як форма захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Часопис цивілістики. 2024. № 27. С. 28-31 URL: <http://chascyvil.onua.edu.ua/index.php/chc/article/view/151>
2. Артющікіна Л. М., Поляничко А. О. Сирітство в Україні як соціальнопедагогічна проблема (соціально-правовий аспект): монографія. Суми : СумДПУ, 2022. 268 с.
3. Батьківство в радість. Тренінговий курс з формування батьківської компетентності / Г.М. Лактіонова, І.Д. Зверєва. К.: Фенікс, 2021. 360 с.
4. Бевз Г. М. Посібник для соціальних працівників щодо підготовки та соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу: У 2-х кн. К.: Держсоцслужба, 2024. Кн. 2. 180 с.
5. Бевз Г. М. Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри: монографія. К.: Видавничий Дім «Слово», 2020. 352 с.
6. Бевз Г. М. Психологічні особливості дітей, позбавлених батьківського піклування. Соц. працівник. 2025. № 8. С. 13-18.
7. Бевз І. М. Дитина в прийомній сім'ї. К., 2021. 101 с.
8. Бевз І. М. Прийомні сім'ї: оцінка створення, функціонування та розвиток. К.: ГЛАВНИК, 2022. 112 с.
9. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2022. 208 с.
10. Бельо Л. Ю., Тарантаєва О. О. Особливості влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах війни в Україні. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття (до 25- річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) : у 2 т. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 678– 681.

- 11.Брич В. Я., Миколюк С. М., Соціальний захист сиріт в Україні: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2021. 200 с.
- 12.Бурлака О. Зарубіжний досвід соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і можливості його використання в Україні. Трудове право. Право соціального забезпечення. 2020. № 1. С. 59–64.
- 13.В Україні зростає кількість усиновлень : Які регіони – у лідерах?
URL : <https://uworld.news/news/v-ukraini-zrostaie-kilkist-usynovlen-1005844.html>
- 14.Вакуленко О. В. Залучення місцевих громад до вирішення проблем дітей, сімейта молоді, які опинилися у складних життєвих обставинах: метод. рек. Київ : Дерсоцслужба, 2020. 108 с.
- 15.Гошовський Я. О. Основні типологічні параметри феномену психічної депривації. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. 2023. Вип. 1. С. 218–228.
- 16.Грабовська О. О. Особливості судочинства в справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2025. 15 с.
- 17.Д'ячкова Н. А. Опіка як спосіб охорони майнових прав фізичних осіб: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 Харків, 2022. 202 с.
- 18.Джудіт С. Райкус, Рональд Хьюз. Соціально-психологічна допомога сім'ям та груп ризику: практичний посібник. Київ: Фенікс, 2021. 284 с.
- 19.Діти, які залишилися без батьків під час воєнного стану, зможуть бути тимчасово влаштовані до сімейних форм виховання : Мінсоцполітики.
URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/minsocpolitiki-diti-yaki-zalishilisya-bezbatkiv-pid-chasvoyennogo-stanu-zmozhut-buti-timchasovo-vlashtovani-do-simejnihform-vihovannya>

20.Доля І. Упровадження ефективних форм виховання в системі державної та сімейної опіки: міжнародний досвід та уроки для України. URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/March08/04.htm>

21.Дрозд І. В., Дуля А. В. Простір добра і підтримки. Програма соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (09 червня 2022 року, м. Суми). Суми : СумДПУ імені А. С.Макаренка, 2022. С. 138-140.

22.Емішянц О. Б. Особливості соціально-психологічної адаптації особистості. Науковий вісник Херсонського державного університету Серія «Психологічні науки». 2023. №1(4). С. 109-116.

23.Задоволення потреб дитини та формування її прив'язаностей. Книга для батьків: Посібник до тренінгового курсу «Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батькивихователі». Т.Ф. Алексєєнко. Р. 5. К.: Наук. світ, 2024. 43 с.

24.Ігнатенко К. В. Соціально-психологічні особливості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки. 2021. № 4 (215), ч. 1. С. 54-62.

25.Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації : навч.-метод. комплекс / О. В. Безпалько, І. Д. Зверєва, З. П. Кияниця та ін. ; за заг. ред.: І. Д. Зверєвої, Ж. В. Петрочко. К. : Фенікс, 2022. 528 с.

26.Коваленко О. Соціальне сирітство як соціокультурний феномен: автореф. дис... канд. соціол. наук. К., 2021. 17 с.

27.Козубовська І. В. Соціально-правові основи діяльності психологічної служби в системі освіти: навчально-методичний посібник. Ужгород: УжДУ, 2022. 392 с.

28.Коловоротна Н.А. Технологія соціальної роботи з адаптації дитини-сироти у прийомній сім'ї. Сучасні реалії та перспективи соціального

виховання в різних соціальних інституціях : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Харків, 2023. С. 145–149.

29. Комарова Н. М. Питання формування ефективності родинних форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. К.: Державний ін.-т проблем сім'ї та молоді, 2024. Кн. 2 . 128 с.

30. Комарова Н. М., Бевз Г. М., Волинець Л. С. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей. Київ, 2023. 103 с.

31. Комарова Н. Пеша І. Соціальний супровід як форма соціальної допомоги сім'ям, які взяли на виховання дитину-сироту. Соціологія. 2022. № 2. С. 49-58.

32. Кормич Л. Захист дитинства і права дитини – головний пріоритет держави і суспільства. Охорона дитинства. Дитяче право: теорія, досвід, перспективи. Одеса: Юридична література, 2021. С. 10-12.

33. Кривачук Л. Ф. Деінституалізації соціальних послуг для дітей України: розвиток сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Транскордонна безпека: політико-правовий, соціально-економічний, гуманітарний та екологічний вимір : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (21 квітня 2024 р., Львів). С. 83– 86. URL: <http://hdl.handle.net/123456789/3872>

34. Крупник І.Р. Наявність впливу батьківської депривації в сім'ї трудових мігрантів. Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка. Київ, 2024. Т. 11. Вип. 11. Ч. 1. С. 450-456.

35. Кузьмін В. В. Теоретичний аналіз проблеми інтеграції у суспільства дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: соціальнопсихологічний аспект. Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти. №1. 2024. URL: <https://journals.urau.ua/apppfo/article/view/90071>

36. Куруленко Е. О. Про культуру дитинства. Вісник Львівського університету. 2023. 5(96). С. 126–130.

37.Лактіонова Г. М. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу. К.: Науковий світ, 2025. 270 с.

38.Лютий В. П. Критерії оцінювання якості соціального супроводу сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки : реалії та перспективи : зб. наук. пр. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. Вип. 75 (Т. 1). С. 115-121.

39.Майже 1,2 тис. дітей було усиновлено в Україні від початку повномасштабного вторгнення. URL : <https://opendatabot.ua/analytics/adoptionorphans-in-war>

40.Макущенко Ю. Технологія попередньої роботи з кандидатами, які виявили бажання взяти на виховання дитину-сироту, або дитину, позбавлену батьківського піклування. URL: <http://цсс.zp.ua>

41.Метельцева О. Становлення та формування родинних стосунків у прийомних сім'ях та будинках сімейного типу. Соціальна педагогіка, 2024. № 2. С. 29-30.

42.Методичні рекомендації щодо навчання прийомних батьків, соціальних працівників, національних та регіональних тренерів / Н.М. Комарова, І.В. Пеша. К.: Держсоцслужба, 2023. 168 с.

43.Методичні рекомендації щодо сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (у запитаннях та відповідях). К.: Держсоцслужба, 2025. 116 с.

44.Миколук О. До Європи без інтернатів. День. №55. 2022. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/do-yevropy-bez-internativ>

45.Ноздріна О. Система державних органів соціального захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голов. ред.) [та ін.]. К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2025. Вип. 33. С. 262–271.

46.Петрочко Ж. Інновації соціальної роботи щодо забезпечення права дитини на сім'ю : супровід сімей із чат-боту «Дитина не сама». Ввічливість. Humanitas. Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2023. № 3. С. 74-81. URL : <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.3.10>

47.Петрочко Ж. Організація і здійснення регіональними центрами соціальних служб навчальної діяльності. Ввічливість. Humanitas. Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки. 2022. № 3. С. 69-77. 83 URL: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.3.10>

48.Пеша І. В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : (проблеми реформування). К. : Логос, 2020. 86 с.

49.Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF>.

50.Прийомна сім'я: методика створення і соціального супроводу: наук.-метод. посібник / Г.М. Бевз, В.О. Кузьмінський, О.І. Нескучаєва та ін. К.: Центр стратегічної підтримки, 2023. 92 с.

51.Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей, у яких виховуються дітисироти і діти, позбавлені батьківського піклування. Наказ Міністерства соціальної політики України від 11.08.2017 № 1307. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1089-17>

52.Про охорону дитинства : Закон України № 2402-14. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 30. Ст. 142. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

53.Соціальна робота: технологічний аспект / за заг. ред. А.Й. Капської. К.: ДЦССМ, 2024. 634 с.

54.Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: навчально-методичний посібник / Л. С. Волинець, А. Й. Капська,

Н. М. Комарова, І. В. Пеша, Г. М. Бевз, Л. В. Долинська, О. О. Яременко. К. : Український інститут соціальних досліджень, 2020. 127 с.

55.Співак В. І. Особливості входження дитини у нову родину. Проблеми сучасної психології. 2024. Вип. 1. С. 280-290.

56.Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу. Збірник методичних матеріалів / Г.М. Бевз, А.Й. Капська, Н.М. Комарова та ін. К.: Держ. ін-т сім'ї та молоді, 2023. 188 с.

57.Технологія роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді: методичний посібник / С.В. Толстоухова, О.О. Яременко, О.В. Вакуленко та ін. К.: ДЦССМ, 2023. 88 с.

58.Трубавіна І.М. Консультування сім'ї. Науково-методичні матеріали. Ч. 1. К.: ДЦССМ, 2023. 55 с.

59.Трубавіна І.М. Підготовка соціальних працівників до супроводу дитячих будинків сімейного типу. К.: ДЦССМ, 2022. 92 с.

60.Тюпля Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна адаптація і реабілітація. Соціальна робота. Теорія і практика. Київ, 2024. 408 с.

61.Чат-бот «Дитина не сама». URL : https://t.me/dytyna_ne_sama_bot

62.Ченбай І.В. Становлення і розвиток в Україні сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (40- і роки ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук. ПереяславХмельницький, 2020. 20 с.

63.Чеховська І. В. Державна сімейна політика в Україні: теорія та практика реалізації : монографія. Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута». 2023. 736 с.

64.Яким Ю.В. Розвиток опіки над дітьми-сиротами у Польщі (історикопедагогічний аспект). Наукові записки. Вип. 87. С. 193–196.

65.Яніцька І.А. Встановлення опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, в умовах воєнного стану. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття»

(до 25- річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя 86 Одеської школи права) : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 797–801.

ДОДАТКИ

Додаток А

Результати тесту «Будинок-дерево-людина»

Параметри оцінки	Кількість підлітків %	
	1 гр	2 гр
1. Почуття відторгнення в прийомній сім'ї (старий будинок, зірваний дах тощо)	8	15
2. Наявність конфлікту (розлом у дереві, старі двері, зображення плану будинку)	12	5
3. Тривога (густих дим з труби, штрихування, зображення вітру на малюнках)	16	0
4. Відчуття своєї малоцінності та нікчемності (немає людини на малюнку, вона дуже маленька або намальована «паличка - кружечок»)	24	10
5. Труднощі в міжособистісних контактах (руки в кишенях, закриті віконниці, немає шляхів до будинку)	32	5
6. Позитивна адаптація	4	20
7. Емоційна стабільність	0	20
8. Відсутність агресивності	4	15
9. Відсутність тривоги	0	10

Результати, отримані за методикою Дембо - Рубінштейн для
прийомних дітей з 1 групи

№ стать	Самооцінка			
	Норми			Бал
	Низький	Адекватна	Завищена	
1(ж)	45	45-74	75-100	31
2(ж)	45	45-74	75-100	33
3(ж)	45	45-74	75-100	50
4(ж)	45	45-74	75-100	34
5(ж)	45	45-74	75-100	46
6(ж)	45	45-74	75-100	47
7(ж)	45	45-74	75-100	38
8(ж)	45	45-74	75-100	40
9(ж)	45	45-74	75-100	35
10(ч)	45	45-74	75-100	50
11(ч)	45	45-74	75-100	31
12(ч)	45	45-74	75-100	41
13(ч)	45	45-74	75-100	55
14(ч)	45	45-74	75-100	34
15(ч)	45	45-74	75-100	33
16(ч)	45	45-74	75-100	37
17(ч)	45	45-74	75-100	38
18(ч)	45	45-74	75-100	35
19(ч)	45	45-74	75-100	40
20(ч)	45	45-74	75-100	31
21(ч)	45	45-74	75-100	41
22(ч)	45	45-74	75-100	35
23(ч)	45	45-74	75-100	34
24(ч)	45	45-74	75-100	33
25(ч)	45	45-74	75-100	45

Результати, отримані за методикою Дембо - Рубінштейн
для прийомних дітей з 2 групи

№ стать	Самооцінка			
	Норми			Бал
	Низький	Адекватна	Завищена	
1(ж)	45	45-74	75-100	47
2(ж)	45	45-74	75-100	33
3(ж)	45	45-74	75-100	41
4(ж)	45	45-74	75-100	48
5(ж)	45	45-74	75-100	48
6(ж)	45	45-74	75-100	34
7(ж)	45	45-74	75-100	31
8(ж)	45	45-74	75-100	32
9(ж)	45	45-74	75-100	35
10(ч)	45	45-74	75-100	49
11(ч)	45	45-74	75-100	55
12(ч)	45	45-74	75-100	46
13(ч)	45	45-74	75-100	38
14(ч)	45	45-74	75-100	55
15(ч)	45	45-74	75-100	37
16(ч)	45	45-74	75-100	55
17(ч)	45	45-74	75-100	36
18(ч)	45	45-74	75-100	48
19(ч)	45	45-74	75-100	50
20(ч)	45	45-74	75-100	49

Тематичне планування програми з формування соціально-психологічної
адаптації батьків та дітей у прийомній сім'ї

№	Тема	Цілі занять	Найменування форми роботи, вправ
Блок об'єктивізації труднощів (вступний етап)			
1	«Давайте познайомимося»	Встановлення принципів та правил роботи у групі. Встановлення довірчих відносин між дитиною та батьком. Створення сприятливого настрою на подальшу роботу.	Вправи: "Утворення кола", "Самопрезентація".
2	«Продовжуємо спілкування»	Зосередження уваги батьків на особистості дитини, дитини - особистості батьків. Створення комфортабельної обстановки. Зняття емоційної напруги.	Вправи: «Продовжи пропозицію», «Іспит», «Дізнайся своєї дитини»
Основний корекційний план			
3	«Знайомство із самим собою»	Зняття емоційного напруження у підлітка, внутрішнього дискомфорту. Активізація роботи обох півкуль мозку.	Вправи: «Намалюй свій настрій»; «Я пам'ятаю твоє прикметник»; «Ласкаве ім'я».
4	«Я у світі себе»	Формування самоповаги та самоприйняття; усвідомлення та переживання поваги та прийняття з боку інших	Вправа: «Пізнаю себе»; "Моє бачення, мої думки"; Розмова: "Як люди бачать себе".
5	«Зближення»	Створення емоційно позитивної атмосфери на занятті, підвищення рівня довіри.	Ігри «Долонь у долоню», «Скеля».
6	"Я очима інших".	Активізація процесу рефлексії. Подальше саморозкриття, самопізнання, прояснення Я-концепції. Розкриття важливих якостей для ефективного міжособового спілкування.	Обговорення: якими ми буваємо різними, малювання «Частини мого Я», Вправи: «Асоціації з людиною»; "Контакти"; Обговорення якостей «приємного співрозмовника»
7	«Моє оточення, моя стіна».	Вміння розкриватися самому, і пізнавати себе з допомогою групи, створення умов формування впевненого поведінки	Вправи: "Без маски"; "Я різний"; "Відчуття впевненості".

продовження Додатку Г

8	«Мої слабкості»	Знаходження у собі слабких сторін; підвищення саморозуміння на основі усвідомлення своїх обмежень: негативних якостей, індивідуальних особливостей.	Вправи: «Холодний стілець»; "Мої слабкі сторони"; "Невдалий досвід".
9	«Мої сильні сторони»	Знаходження у собі сильних сторін; підвищення саморозуміння на основі позитивних якостей та індивідуальних особливостей.	Вправи: «Розкажи мені про мене»; "Я - хороший"; "Компліменти".
10	«Мої проблеми»	Навчання усвідомлення своїх проблем та пошуку їх вирішення, а також подолання труднощів, що заважають повноцінному самовираженню.	Вправи: "Я ненавиджу ..."; "Я тебе розумію"; «Камінь на город».
11	«Дзеркало, що мовчить і мовить»	Вміння адекватно приймати та сприймати коментарі на свою адресу	Вправи: «Без хибної скромності»; "Подивися мені в очі і скажи що думаєш"
12	«Подолання труднощів»	Виявити труднощі взаємодії з прийомною дитиною, формувати позитивне ставлення до себе, почуття власної гідності, спонукати до самоаналізу, до самовиховання	Вправи: "Я - Лев"; "Ситуації";
13	«Якби моїм другом був я сам»	Корекція самооцінки, формування позитивного ставлення до себе, зниження рівня агресії	Вправи: "Я з боку"; "Моє бачення себе з боку"; «як їжачок у тумані».
14	«Самоприйняття»	Активізація процесу самопізнання; підвищення саморозуміння на основі своїх позитивних якостей. Допомога учасникам у розкритті своїх сильних сторін. Актуалізація особистісних ресурсів учасників занять.	Вправи: "У дзеркалі я бачу себе"; «Я такий, який я є»; «Схід сходів нагору»
Заключний етап			
15	«Перед далекою дорогою» (початок)	Закріплення уявлення учасників про свою унікальність, отримання зворотного зв'язку.	Вправи: "Моя внутрішня сторона, відкрита для мене"; "Правильний повноцінний світ".
16	«Перед далекою дорогою» (продовження)	Закріплення уявлень про свою унікальність, збагачення свідомості позитивними, емоційно забарвленими образами особистості.	Вправи: "Сонце всередині світить яскравіше"; "Моє світовідчуття".
17	«Перед далекою дорогою» (завершення)	Закріплення дружніх відносин між прийомним батьком, дитиною.	Вправи: «Взаємоповажні компліменти»; "Наші досягнення".